

KÜLLİYE

(كُليَّة)

Değişik fonksiyonlardaki birkaç yapının bir arada yer alması ile oluşan binalar topluluğu.

Kısaca külliye olarak adlandırılan önemli yapı topluluklarına zaman içinde manzûme, hey'et, imâret, site, imâret sitesi, kompleks gibi isimler de verilmiştir. Genellikle bir cami etrafında gelişen külliyelerin bazan medrese, ticarî bir yapı veya türbe çevresinde şekillendiği de görülmektedir. Yalnız tekkeler birer yapı topluluğu olarak ele alınmış olmasına rağmen özel durumlarından dolayı bu tasnife tâbi tutulmadan ayrıca değerlendirilmelidir.

Devlet yönetiminin en üst kademesinde olan kişilerle bunların eşleri ve çocukları, yönetimin çeşitli kademelerinde bulunan vezir, bey, paşa, sadrazam gibi devlet ricâliyle halktan hayır sahibi zenginler tarafından bu sosyal tesisler halka hizmet amacıyla yapılmıştır. İslâmiyet'in ilk devrinden başlayarak camiyle bütünleşen birçok fonksiyon bulunmaktaydı. Medine'deki Mescid-i Nebevî bu anlamda bir külliye gibi çok fonksiyona sahip ilk yapı olarak görülebilir. Emevîler ve Abbâsîler zamanında yaygın biçimde ele alınan ve kaleyi andıran korunaklı bir alan içinde bulunan saray ve saraya bağlı pek çok birimden oluşmuş yapı toplulukları mevcuttur. Karahanlı ve Gazneli ile Anadolu dışındaki Selçuklular'da görülen ve "ribât" olarak tanınan yapılar çok fonksiyonlu düzenleriyle geniş teşkilâtlara sahiptir. Anadolu'da bu durum sultan hanları ve diğer kervansaraylarla sürmüştür. Zengî, Eyyübî ve Memlûkler'de medrese, cami, türbe birleşiminden oluşan yapılar Anadolu'da Selçuklu çağı medreselerinde bir birim mescid, bir birim de türbe şeklinde düzenlenerek devam eder.

Külliyelerin Anadolu'da en erken tarihli örnekleri Artuklular'da görülmektedir. XII. yüzyılın ilk çeyreğinden günümüze ulaşan Mardin Emînüddin Külliyesi ile yine aynı döneme tarihlenen Câmîu'l-Asfar'ın çevresindeki kalıntıların bir külliye olduğu anlaşılmaktadır. Mengüçüklüler devrinden Divriği Ulucamii, Dârüşşifâsi ve Türbesi ile (1288) ilk yapısı Danişmendli devrine kadar inen Kayseri Kölük Camii, Medresesi ve Hamamı birer külliye programı içinde ele alınmış yapılardır. Cami ve medresenin birleşmesi, Selçuklu döneminde Kayseri Hacı Kılıç (1249) ve Amasya Gökmedrese Camii ile devam etmiştir. Konya Küçük Karatay Mescidi ve Medresesi (1248) dışında Akşehir Taşmedrese (1250) medrese, mescid, türbe ve Konya İnce Minareli Medrese (1260-1265) medrese-mescid birleşmesine sahip yapılar olarak görülmektedir. Kayseri Çifte Medrese ile (1205-1206) Sivas Şifâhiye Medresesi (1217) benzer türde olup tıp medresesi, şifâhâne ve mezar yapılarından meydana gelmektedir. Kayseri'de Huand Hatun Külliyesi (1237-1238) cami, medrese, kümbet, hamam; Konya'da Sâhib Ata Külliyesi (1283) cami, türbe, hankah, sebil, hamam gibi yapılarıyla Selçuklu devrinden büyük kapsamlı külliyeler olarak dikkat çekmektedir.

Selçuklu geleneğini devam ettirmekle birlikte yeni denemelerin de ele alındığı Beylikler devrinde külliye inşaatları sürmüştür. Beyşehir'de Eşrefoğlu Camii ve Külliyesi (1297-1300), Seydişehir'de Seyyid Hârun Külliyesi (1310-1320), Manisa'da İshak Çelebi Ulucamii ve Külliyesi (1366-1378), Antalya'da Yivli Minare Camii ve Külliyesi (1378), Balat'ta İlyas Bey (1404), Kütahya'da II. Yâkub Bey ile (1428) İshak Fakih (1420-1433) külliyesi, Karaman'da İbrâhim Bey Külliyesi (1426-1462) ve Kastamonu'da İsmâil Bey Külliyesi (1454-1457) bu döneme ait önemli örneklerdir. Adana'da ulucami ve külliyesi (1508-1541) Osmanlı devrinde yapılan ilâvelerle tamamlanmıştır. Pulur'da Ferah Şad ile (1527) Bitlis'te Şerefiye (1529) külliyesi ise bu bölgelerin Osmanlı idaresi altına geçtikten sonra ele alınmıştır.

Osmanlı döneminde sayıları artarak devam eden külliyeler önceki örneklere göre daha çok sayıda yapıyı bünyesinde bulundurmaktaydı. Bânilerin oluşturduğu zengin vakıflar sayesinde bu külliyeler uzun süre fonksiyonlarını aksatmadan sürdürmüş, devletin imar ve iskân siyasetiyle çeşitli yerlerin bu vakıf programları sayesinde şenlendirilmesi sağlanmıştır. Topluma faydalı hayır kurumları kazandırma düşüncesiyle ele alınan külliyeler inşa edildikleri yere uygun olarak birçok ihtiyacı karşılamaktaydı.

Cami, medrese, türbe, mektep, tabhâne, imaret (yemekhane, mutfak, kiler, fırın), dârüşşifâ, han, çarşı, dükkânlar, hamam, sebil, çeşme, muvakkithâne, evler, odalar, ahır vb. yapıların çoğunu veya bir kısmını bünyesine alan külliyele şehirler gelişmiş, menziller üzerinde inşa edilenlerin etrafında yeni yerleşimlerin oluşması sağlanmıştır. XIV. yüzyıl içinde İznik'te (1334) ve Bursa'da (1339-1340) Orhan Gazi külliyele, Bursa'da Hudâvendigâr Külliyesi (1385'ten önce), Mudurnu (1382), Bolu ve Bursa'da (1390-1395) Yıldırım Bayezid külliyele inşa edilmiştir. Bursa Yeşilcami Külliyesi (1414-1424), Bursa (1424-1426) ve Edirne'de (1426) Murâdiye külliyele, yine Edirne'de Üç Şerefeli Cami ve Külliyesi ile (1437-1447) Ankara'da Karaca Bey Külliyesi (1440) XV. yüzyılın ilk yarısında yapılmış önemli külliyelelerdir. İstanbul'un fethinden hemen sonra camiye çevrilen Ayasofya zaman içinde birçok binanın ilâvesiyle külliye halini almıştır. Ayrıca Eyüp Sultan (1454), Fâtih (1463-1470), Mahmud Paşa (1463-1473), Murad Paşa (1471-1477), Şeyh Vefâ (1476), Dâvud Paşa (1485) ve Çemberlitaş Atik Ali Paşa (1496) külliyele bu yüzyıl içinde İstanbul'da yapılan önemli örneklerdir. Özellikle Fâtih Camii ve Külliyesi kapladığı alan itibariyle bütün Osmanlı tarihi içinde en büyük külliye olmuştur. İstanbul dışında Edirne (1484-1487) ve Amasya'da (1486) II. Bayezid, Alaşehir'de Şeyh Sinan Efendi (1485), Manisa (1490) ve Tokat'ta (1493) Hatuniye, Amasya'da (1495) Ayas Ağa külliyele inşa edilmiştir. XVI. yüzyıl külliye yapımı için parlak bir dönem olmuştur. Bu yüzyılın ilk çeyreği içinde İstanbul'da inşa edilen Beyazıt (1501-1508) ve Yavuz Selim (1522) külliyele Mimar Sinan öncesinde ele alınmış önemli yapılardır. Yüzyılın ilk yarısında İstanbul dışında Trabzon'da Hatuniye (1514), Manisa'da Hafsa Sultan (1523), Afyon / Sincanlı'da Sinan Paşa (1524-1525), Gebze'de Çoban Mustafa Paşa (1524), Bozüyük'te Kasım Paşa (1525-1528), Silivri'de Pîrî Mehmed Paşa (1530-1531), Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey (1530), Hezargrad'da İbrâhim Paşa (1533), Halep'te Hüsrev Paşa (1546) külliyele inşa edilmiştir. İstanbul'da Haseki (1539), Üsküdar Mihrimah Sultan (1540-1548), Şehzade Mehmed (1544-1548), Hadım İbrâhim Paşa (1551), Süleymaniye (1550-1557), Sinan Paşa (1555), Kara Ahmed Paşa (1555-1565), Edirnekapı Mihrimah Sultan (1562-1565), Atik Vâlide Sultan (1570-1579), Kadırga Sokullu Mehmed Paşa (1572), Piyâle Paşa (1573), Zal Mahmud Paşa (1580), Şemsi Paşa (1580), Kılıç Ali Paşa (1580-1581), Mehmed Ağa (1585), Mesih Mehmed Paşa (1586), Nişancı Mehmed Paşa (1588) külliyele Sinan'ın görev yaptığı devirde ele alınmış önemli külliyelelerdir. İstanbul dışında Tekirdağ'da Rüstem Paşa (1553), Babaeski'de Cedid Ali Paşa (1561-1564), Büyükçekmece'de Kanûnî (1563), Lüleburgaz'da Sokullu (1569), Havsa'da Sokullu (Kasım Paşa, 1576) külliyele Trakya'da yapılan önemli menzil külliyeleleridir. Edirne Selimiye Külliyesi (1569-1575) şehrin merkezinde inşa edilmiştir. Karapınar'da II. Selim (1569), Yenişehir'de Sinan Paşa (1573), Payas'ta Sokullu (1574-1575), Iğın'da Lala Mustafa Paşa (1576), İzmit'te Pertev Paşa (1579) külliyele Anadolu'da ele alınan menzil külliyeleleridir. Van'da Hüsrev Paşa (1567-1587) ve Manisa'da Murâdiye (1583-1586) külliyele ise şehir merkezinde yapılmıştır. Bağdat'ta Abdülkâdir-i Geylânî (1534-1574), Şam'da Süleymaniye (XVI. yüzyılın ikinci yarısı başları) ve Kahire'de Sinan Paşa (1571) külliyele Anadolu dışında olan önemli eserlerdir. Mimar Sinan'ın ardından XVI. yüzyılın sonunda İstanbul'da Cerrah Mehmed Paşa (1593), Koca Sinan Paşa (1593), Hâfız Ahmed Paşa (1595) ve Gazanfer Ağa (1596), İstanbul dışında ise Gölarmara'da Halime Hatun (1595), Şam'da Kadife Hanı Menzil (1591) külliyele inşa edilmiştir. XVII. yüzyılda İstanbul'da külliye inşaatı bir önceki yüzyıl kadar parlak olmamıştır. XVI. yüzyılın sonlarında yapımına başlanan, fakat uzun süre yarım kalan Yenicami Külliyesi (1597-1603, 1661-1664) bu yüzyılda tamamlanabilmiştir. Yüzyılın başında ele alınan Sultan Ahmed Külliyesi (1609-1619) bu dönemde yapılan en büyük külliye olmuştur. Üsküdar'daki Çinili Cami Külliyesi (1640-1642) dışında diğer külliyele medrese merkezli olup sur içinde inşa edilmiştir. Kuyucu Murad Paşa (1610), Ekmekçizâde Ahmed Paşa (1618'den önce), Bayram Paşa (1635), Köprülü (1661-1676), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1680-1690), Amcazâde Hüseyin Paşa (1700), Feyzullah Efendi (1700) bu gruba dahil olan külliyelelerdir. Bu yüzyıl içinde İstanbul dışında çok sayıda külliyele yapıldığı tesbit edilmiştir.

Kırıkkale’de Hasan Dede (1605), Nallıhan’da Nasuh Paşa (1607), Elmalı’da Ömer Paşa (1610), Kayseri Tavlusun’da Halil Paşa (1617), Kuşadası (1617) ve Ulukışla’da (1619) Öküz Mehmed Paşa, Adana Çakıt’ta Bayram Paşa (1637), Sivas Yıldızeli’de Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1639-1640), Elazığ Mollakendi’de Şeyh Ahmed Peykeri (XVII. yüzyılın ikinci çeyreği), Bilecik Vezirhan (1659-1660), Amasya Gümüşhacıköy (1658-1669), Safranbolu ve Adana Misis’te (XVII. yüzyılın üçüncü çeyreği) Köprülü Mehmed Paşa külliyesi, Van’da Kaya Çelebi (1660-1665), Niğde’de Murad Paşa (1661-1662), Erzurum Oltu’da Arslan Paşa (1664), Olur Çatakköy’de Derviş Mehmed (1667), Merzifon (1667-1676) ve İncesu’da (1670) Merzifonlu Kara Mustafa Paşa külliyesiyle Samsun Vezirköprü’de Fâzıl Ahmed Paşa Külliyesi (XVII. yüzyılın ikinci yarısı) inşa edilmiştir. Anadolu dışında ise Hama yolu üzerinde Cisir eş-Şuğur ile Şam Nebük menzil külliyesi bu yüzyıldan önemli örneklerdir. XVIII. yüzyılda İstanbul’da Çorlulu Ali Paşa (1707-1709), Yeni Vâlîde (1708-1710), Damad İbrâhim Paşa (1720), Üsküdar Ahmedîye (1722), Ebûishak İsmâil Efendi (1725’ten önce), Hekimoğlu Ali Paşa (1734-1735), Seyyid Hasan Paşa (1735), Hacı Beşir Ağa (1744-1745), Nuruosmaniye (1748-1755), Lâleli (1760-1764), Ayazma (1760-1761), Sirkeci (1775-1789), Beylerbeyi (1777-1778) ve Emirgân’da (1781-1783) I. Abdülhamid, Mihrişah Sultan (1792-1795) ve Şah Sultan (1800) külliyesi yapılmıştır. Anadolu’da ise Hatay Karamurat’ta Sadrazam Moralı Hasan Paşa (vakfiye 1704), Aydın’da Nasuh Paşa (1708), Nevşehir’de Damad İbrâhim Paşa (1727-1728), Aydın’da Cihanoğlu (1756), Yozgat’ta Çapanoğlu (1779), Gülşehir’de Karavezir (1780) külliyesi inşa edilmiştir. Anadolu dışında Halep’te Osman Paşa (1730-1739), Kahire’de Sultan I. Mahmud (1750), Şumnu’da Şerif Halil Paşa (XVIII. yüzyılın ortası) külliyesi bu yüzyılın kayda değer örnekleridir. XIX. yüzyılda İstanbul’da Selimiye (1801-1805), Küçük Efendi (1825), Bâlâ Süleyman Ağa (1862-1863), Altunizade İsmâil Zühdü Paşa (1865-1866), Pertevniyal Vâlîde Sultan (1870), Şeyh Zâfir (1887) külliyesiyle İstanbul dışında Kütahya’da Molla Bey Külliyesi (1855) inşa edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:

Osman Nuri Ergin, Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi, İstanbul 1939; Celâl Esad Arseven, Türk Sanatı Tarihi, İstanbul, ts., I-II, tür.yer.; Ayverdi, Osmanlı Mi’mârîsi I, tür.yer.; a.mlf., a.e. II, tür.yer.; a.mlf., a.e. III-IV, tür.yer.; Tülay Reyhanlı, Osmanlılarda Külliye Mimarîsinin Gelişmesi (doktora tezi, 1974), İÜ Ed. Fak. Sanat Tarihi; a.mlf., “Osmanlı Mimarîsinde İmâret: Külliye Üzerine Notlar”, TKA, XV/1-2 (1976), s. 121-141; a.mlf., “Osmanlılarda Külliye Mimarîsinin Gelişimi”, STY, VI (1976), s. 531-533; Aptullah Kuran, “XV-XVI. Yüzyıllarda İnşa Edilen Osmanlı Külliyelerinin Mimari Esasları Konusunda Bazı Görüşler”, I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul 15-20 Ekim 1973) Tebliğler, İstanbul 1979, III, 795-814; Semavi Eyice, “Mimar Sinan’ın Külliyesi”, VI. Vakıf Haftası: Türk Vakıf Haftası Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu: 5-8 Aralık 1988, İstanbul 1989, s. 169-200; Fatih Müderrisoğlu, XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi (doktora tezi, 1993), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Z. Hale Tokay, Osmanlı Külliyelerinin Temel Özellikleri ve Günümüz Ortamında Değerlendirilmeleri (doktora tezi, 1994), Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü; a.mlf., “Tarihsel Süreç İçinde Osmanlı Külliyelerinin Şehir Oluşum ve Gelişimlerine Etkileri”, Kongre Kitabı ‘Kültür ve Mekan’ Uluslararası VII. Yapı ve Yaşam 95 Fuar ve Kongresi (25-30 Nisan 1995 Bursa), Bursa 1995, s. 97-104; Semra Ögel, “Osmanlı Devrinde Türk Külliyesi”, TK, I/11 (1963), s. 37-41; Ömer Lütfi Barkan, “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu’nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, İFM, XXIII/1-2 (1963), s. 239-296; Murat Katoğlu, “XIII. Yüzyıl Anadolu Türk Mimarîsinde Külliye”, TTK Belleten, XXXI/123 (1967), s. 335-344; Feridun Akozan, “Türk Külliyesi”, VD, VIII (1969), s. 304-308.

Ahmet Vefa Çobanoğlu

Külliyeleler. Buldukları konuma göre simetrik veya dağınık yerleşim gösteren külliyelelerin topografyaya en uygun şekilde yapılması gerekir. Erken döneme ait Bursa Hudâvendigâr, Yıldırım, Yeşil ve Murâdiye külliyeleleri dağınık bir

yerleşim düzenine sahiptir. İstanbul'da fetihten sonra hızlı bir imar faaliyetine girişilmiştir. Şehirde yapılan ilk büyük külliye olan Fâtih Külliyesi (1463-1470) simetrik yerleşime sahip olup kapladığı alan ve bünyesindeki yapılarla bütün Osmanlı külliyelerinin en büyüğüdür. Fâtih Külliyesi ile külliye mimarisinde doruk noktasına ulaşılmıştır. Meriç nehri kıyısında yer alan Edirne Beyazıt Külliyesi simetrik bir düzene, İstanbul Beyazıt Külliyesi geniş alana yayılan dağınık bir yerleşime sahiptir. Sinan devrinde inşa edilen külliyelerde çeşitli uygulamalar görülmektedir. Süleymaniye Külliyesi ile Kadirga Sokullu, Eyüp Zal Mahmud Paşa, Üsküdar Atik Vâlîde Sultan ve Şemsî Paşa külliyesi başarılı birer şehircilik örneği olarak dikkat çekmektedir. İstanbul'da XVII. yüzyılda iki büyük külliye inşa edilmiştir. Bunlardan ilki Sultan Ahmed Külliyesi, diğeri Yenıcamı Külliyesi'dir. Üsküdar Yeni Vâlîde, Hekimoğlu Ali Paşa, Nuruosmaniye, Lâleli, Ayazma ve Beylerbeyi külliyesi XVIII. yüzyılda yapılan diğerkülliyelerdir. Selimiye, Altunîzâde İsmâil Zühdü Paşa ve Pertevniyal Vâlîde Sultan külliyesi XIX. yüzyıl eserleridir. İstanbul'da ilk külliyeler şehrin görüntüsüne hâkim geniş ve yüksek alanlarda inşa edilmiş, sonraki dönemlerde küçülen arsa parçaları sebebiyle daha düz yerlerde yapılmış ve şehir görüntüsünde fazlaca yer almamıştır. Şehir dışında, özellikle İstanbul-Edirne ve İstanbul-Hicaz gibi önemli yollar üzerinde yapılan külliyelere menzil külliyesi adı verilmektedir. XVI. yüzyılda İstanbul-Edirne arasında Mimar Sinan tarafından inşa edilen Kanûnî Süleyman (Büyükçekmece), Cedit Ali Paşa (Babaeski) ve Sokullu (Lüleburgaz ve Havsa) menzil külliyesi mimari gelişim açısından önemlidir. Bu yüzyılda Anadolu'da yapılan menzil külliyelerinden Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi Sinan öncesi döneme aittir. Daha sonra Karapınar'da Sultan Selim, Payas'ta Sokullu, Iğın'da Lala Mustafa Paşa külliyesi inşa edilmiş, XVII-XVIII. yüzyıllar içinde de bu tür külliyelerin yapımı devam etmiştir. Ulukışla ve Kuşadası'ndaki Öküz Mehmed Paşa, İncesu'daki Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Hatay Karamurt'taki Moralı Damad Hasan Paşa külliyesi de önemli menzil külliyelerindendir. Ayrıca Nevşehir'de Damad İbrâhim Paşa, Aydın Cihanoğlu, Yozgat Çapanoğlu, Gülşehir Karavezir ve Kütahya Molla Bey külliyesi Anadolu'daki diğerkülliye olarak önemli şehir külliyesidir.

KURŞUNLU KÜLLİYESİ

Eskişehir'de Çoban Mustafa Paşa tarafından XVI. Yüzyılın ilk çeyreğinde kurulan külliye.

Odunpazarı semtinde bulunan eser Üsküdar-Payas güzergâhındaki menzil külliyelerinden biridir. Cami girişinin üstünde yer alan kitâbeden ebced hesabına göre 921 (1515) tarihi çıkmaktadır. Ancak kitâbede Kanûnî Sultan Süleyman'ın adından ve bânisi Mustafa Paşa'nın vezirliğinden bahsedilmektedir. Çoban Mustafa Paşa'nın vakfiyesi ise 1526 tarihlidir. Kitâbedeki tarih, ifadeler ve vakfiyenin tarihi dikkate alınarak külliyenin 1515-1526 yılları arasında inşa edildiği belirtilmektedir. Külliyenin mimarı henüz tam olarak belirlenememiştir. Mimar Sinan'dan önceki başmimar olan Acem Ali'nin döneminde inşa edilen ve büyük ihtimalle Acem Ali'ye ait olabileceği belirtilen külliyelerden hareketle bu külliyenin mimarında Acem Ali olabileceği ileri sürülür. Bu konuda kitâbedeki 1515 tarihinden çok Kanûnî Sultan Süleyman'ın adı ön plana çıkarılarak yorum yapılmıştır. Mimar Sinan'ın eserlerinin listesini veren Tuhfetü'l-mî'mârîn'de sadece kervansarayın adı kayıtlı olup diğer yapılardan söz edilmemiştir. Mimar Sinan'ın bu külliye de yalnız kervansarayda tamir yapmış olabileceği düşünülebilir. Külliyenin 9 Cemâziyelevvel 1248'den (4 Ekim 1832) biraz önce sona eren bir tamir geçirdiği bilinmektedir (Takvîm-i Vekâyi', nr. 41). Ayrıca külliyenin değişik binalarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1955'ten günümüze kadar birtakım onarımlar gerçekleştirilmiştir.

Mustafa Paşa'nın vakfiyesinde belirtildiğine göre külliye cami, yirmi hücreli bir zâviye, sıbyan mektebi, misafirhane (tabhâne), mutfak, odun deposu, fırın, yemekhane, düşkünler evi, çeşme ve ahırdan (kervansaray) oluşmaktadır (TSMA, nr. D 7003, vr. 7b-8a). Günümüzde cami, sıbyan mektebi, misafirhane, mutfak, yemekhane ve kervansaray ayakta. Külliyenin kuzey girişinin sağındaki çeşmenin vakfiyede kayıtlı çeşmeyle ilgisini tesbit etmek güçtür. Caminin kuzeyindeki şadırvan 1960'lı yıllarda yapılmıştır. Bu şadırvan, baklavalı başlığa sahip sekiz mermer sütunun desteklediği geniş saçaklı bir küçük kubbeye örtülmüştür. Külliye yapıları külliyenin çekirdeği olan caminin doğu, güney ve batı tarafında "U" düzeninde sıralanmıştır. Duvarla birbirine bağlanan yapılar aynı zamanda bir dış avlu meydana getirmektedir. Dış avlunun çevreyle irtibatı her kenarındaki birer kapıyla sağlanmaktadır. Arazinin durumundan dolayı külliye binaları arasında kod farklılığı bulunmaktadır.

Cami. Kesme taş malzemeyle inşa edilen kare planlı ve tek kubbeli caminin kuzeyinde beş birimli son cemaat yeri vardır. Bu bölüm cami kitlesinden iki yana taşırılmış olup mukarnaslı başlıklı altı mermer sütunun taşıdığı sivri kemer üstünde pandantiflerle geçişleri sağlanan kubbelerle örtülmüştür. Kemerler, beyaz ve kırmızı renkli kemer taşlarının atlamalı olarak dizilmesiyle oluşturulmuştur. Son cemaat yerinin ortasındaki cümle kapısı hafif içe çekilmiş olup basık kemerlidir. Kapının yukarısında kitâbe yer almaktadır. Girişin hemen önündeki, sonradan yapıldığı anlaşılan kadınlar mahfili ahşaptır. 14,90 × 14,90 m. ölçülerindeki harim her yönde açılan düz atkılı, dikdörtgen, ikişer alt, bunların her birinin yukarısındaki sivri kemerli ve alçı şebekeli birer üst ve kubbe kasnağındaki dört pencereden ışık almakla birlikte loşur. Doğru ve batı duvarlarının ortasında birer dolap nişi vardır. Mekân, tromplarla geçişi sağlanmış sekizgen kasnak üzerine oturan tek kubbeye örtülüdür. Harimde sadece kalem işi süsleme yapılmış, bunlar da son zamanlarda yenilenmiştir. Aynı anlayıştaki kalem işleri son cemaat yeri kubbe içlerinde de görülmektedir. Camideki bütün kubbeler dıştan kurşunla kaplanmış olduğundan Kurşunlu Camii diye meşhur olmuştur. Klasik ölçülere uygun minberi mermerdendir. Çokgen nişli mihrabı yağlı boya ile mermer taklidinde boyanmıştır. Mukarnas kavsaralı mihrabın köşeliklerinin yukarısında Mevlevî tarikatının birer başlığına yer verilmiştir. Caminin tek şerefeli minaresi kuzeybatı köşesinde bulunmaktadır. Zâviye. Halk arasında medrese olarak da bilinmektedir. Külliyenin güneydoğu köşesinde "L" meydana getirecek biçimde yerleştirilmiş olan zâviyenin kodu camiye göre yüksektir. Girişi batıya doğru uzanan kolun ortalarında bulunmaktadır. Oval basamaklarla ulaşılan kısım meyilli ahşap çatıyla örtülü revaktır.

Revakın gerisinde dersane olduğu düşünülen, pandantiflerin taşıdığı tek kubbe ile örtülü ve revaka genişçe bir kemerle açılan mekân yer almaktadır. Bu mekân doğu, batı ve güney duvarlarındaki dikdörtgen birer pencereden ışık almaktadır. "L" şeklindeki revakın kuzeye gelen ucu kapalı, batıya bakan tarafı ise bir kapıyla avlunun güney kapısı basamaklarına açılmaktadır. Revaka basık kemerli birer kapı ve küçük pencereyle açılan hücreler 2,15 × 2,60 m. ölçülerindedir. Bu hücreler birer ocağa, dolaba ve güneye bakan küçük pencereye sahiptir. Üzerleri birer sivri beşik tonozla örtülmüştür.

Zâviyenin sadece güneydoğu köşesindeki hücreye dehliz biçiminde bir kapıdan geçilir. Bu hücre çapraz tonozla kapatılmıştır. Zâviyenin bütün üst örtüsü kurşunla kaplanmıştır. Kesme taş, moloz taş ve tuğla ile inşa edilen bina halen boş olup kullanılmamaktadır.

Misafirhane. Avlunun güneye açılan kapısıyla batıdaki yemekhane arasındaki bina misafirhane olarak tanımlanmaktadır. Yapı zâviyenin koduna paralel olarak yüksek tutulmuştur. Binanın önünde iki yandan basamakla çıkılan bir sundurma ve iki ucu kapalı revak bulunmaktadır. On taşıyıcıyla desteklenen sundurma ve revak ahşap meyilli bir çatıyla örtülmüştür. Yapıda 5,20 × 5,20 m. ölçülerinde dört adet oda vardır. Odalar, basık kemerli birer kapı ve küçük dikdörtgen pencereyle revaka açılmaktadır. Her birinde birer ocak ve ocağın iki yanında birer küçük dolap yer almaktadır. Üst örtüde pandantiflerin desteklediği sekizgen kasmağa oturan kubbeler ve revak dıştan kurşunla kaplanmıştır. Malzeme olarak düzgün kesme taş ve tuğla kullanılan bina halen Vakıflar Genel Müdürlüğü Eskişehir İrtibat Bürosu olarak hizmet vermektedir.

Yemekhane. Mutfağın hemen karşısında bulunan yapının yemekhane olması ihtimali yüksektir. Avlunun güneybatı köşesindeki binanın girişi avlu batı kapısının güney tarafındadır. Hafif içerlek sivri kemerli bir nişin belirlediği kapının basık kemerli girişinden hole geçilmektedir. Sivri beşik tonozla örtülü holün iki yanında birer dikdörtgen pencere vardır. Holden basık kemerli kapıyla asıl mekâna ulaşılmaktadır. Burası 9,30 × 19,30 m. ölçülerinde derinlemesine dikdörtgen planlı düzenlenmiştir. Mekân doğu ve batı duvarlarında simetrik olmayan ikişer dikdörtgen, güney duvarında da daha yukarıda açılmış iki mazgal pencereyle aydınlatılmaktadır. Belirli aralıklarla üç sivri kemerle desteklenen üst örtüsü sivri beşik tonozludur ve dıştan kurşunla kaplanmıştır. İnşasında düzgün kesme taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Bir ara müze olan bina halen Odunpazarı Belediyesi Nikâh Salonu olarak hizmet vermektedir.

Mutfak. Yemekhanenin hemen karşısında bulunmaktadır. Basık kemerli yalın bir kapıdan girilen mekânın zemini aşağıda tutulmuştur. Burası üçer dikdörtgen ve mazgal pencerelerden ışık almaktadır. Kuzey duvarında iki adet dolap vardır. Batı duvarının güney tarafındaki nişin su ihtiyacına cevap veren küçük bir çeşme olduğu düşünülmektedir. 8,80 × 8,80 m. ölçülerindeki bu bölüm, pandantiflerle geçişi sağlanan yüksek sekizgen kasmağa oturan tek kubbe ile örtülmüştür. Kubbe dıştan kurşunla kaplanmıştır. Kubbeli bölümün batısında yuvarlak bir kemerle buraya açılan kısım yemek pişirilen yerdir. Burada üstte bir baca yükselmektedir. Düzgün kesme taş, moloz taş ve tuğla kullanılan yapı halen boştur.

Kervansaray. Mutfaktan sonra kuzeye doğru uzanan yapı vakfiyede ahır olarak belirtilen kervansaraydır. Kuzey cephesindeki basık kemerli girişinin iki yanında payandalara yer verilmiştir. Derinlemesine dikdörtgen şeklindeki bina 18,20 × 37,70 m. iç ölçülerine sahiptir. İçeride girişin iki yanından başlayan sekiz güney duvarına doğru uzatılmıştır. Sekinin seviyesindeki on altı ocakla yapının ısıtıldığı anlaşılmaktadır. Mekân doğu, batı ve güney duvarlarındaki on iki mazgal pencereyle aydınlatılmaktadır. Eserin inşa edildiği alanın meyilli olması zemindeki küçük kademelerle giderilmeye çalışılmıştır. Yapının ortasında yer alan altı adet kare ayak birbirine basık kemerle, bu ayaklar da birer sivri kemerle doğu ve batı duvarlarına bağlanmıştır. Üst örtü kemerlerin biçimine uygun olarak sivri beşik tonozludur. Ancak kuzey ve güney duvarlarıyla ayaklar arasındaki kısmın üzeri bir yarım çapraz tonozla örtülmüştür. Üst örtüsü dışarıdan kurşunla kaplanan bina halen atıl durumdadır.

Sıbyan Mektebi. Planı ve görünüşü itibariyle sıbyan mektebi olarak tanımlanan yapı caminin doğusunda bulunan binadır. Mektebin önünde üç yöne ikişer kemerle açılan revak vardır. Revakın köşesinde "L" biçiminde birer ayak, bu iki ayak ve ayaklarla güney duvarındaki pilastrlar arasında yekpâre birer sütun bulunmaktadır. Devşirme olan sütunların taşıdığı başlıklar Bizans başlığıdır. Başlıklarla kemer üzengileri arasında birer taş kare plaka konulmuştur. Revaklı mekânın üstü

pandantiflerle geçişi sağlanan sekizgen kasnaklı bir kubbeye örtülmüştür. Basık kemerli bir kapıdan 5,50 × 5,50 m. ölçülerinde kapalı mekâna geçilmekte olup burası da dilimli tromplarla geçişi sağlanmış sekizgen kasnaklı bir kubbeye örtülüdür. Mekân, duvarlarda açılan üç dikdörtgen ve kasnakla açılan iki sivri kemerli pencere ile aydınlatılmaktadır. Batı duvarındaki pencerenin güneyinde bu kısmın ikinci kapısı yer almaktadır. Mekâna geniş bir sivri kemerle açılan küçük bölümün üzeri ortada aydınlık fenerli bir kubbe, yanlarda sivri beşik tonozlarla örtülmüştür. Binanın güneybatı köşesinde beşik tonozla örtülü iki bölümden oluşan helâ vardır. Eserde devşirme malzeme, düzgün kesme taş ve tuğla kullanılmıştır. Doğu duvarında pencerelerin lentolarındaki bezemeli mermer parçalar Bizans süsleme anlayışını yansıtan devşirme malzemelerdir. Yapının üst örtüsü kurşun kaplamadır. Bina halen herhangi bir hizmete yönelik olarak kullanılmamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:

T SMA, nr. D. 7003, vr. 7b-8a; Sicill-i Osmânî, IV, 372; Mehmed Ziyâ, Bursa'dan Konya'ya Seyahat, İstanbul 1912, s. 190; Aptullah Kuran, Mimar Sinan, İstanbul 1986, s. 250; Zeki Sönmez, Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler, İstanbul 1988, s. 94; Kasım İnce, Eskişehir ve Çevresindeki Osmanlı Devri Yapıları (yüksek lisans tezi, 1990), s. 32-34; Takvîm-i Vekâyi', nr. 41, İstanbul 4 Teşrînisânî 1324; Kemal Altan, "Klasik Türk Mimarlarından Esir Ali", Arkitekt, sy. 3, İstanbul 1937, s. 81-83; Muhittin Aslanbay, "Eskişehir'de Kurşunlu Camii ve İmareti", T TOK Belleteni, sy. 147 (1954), s. 12-14; Halim Baki Kunter, "Mimar Ali Bey'in Bilinmeyen İki Vakfıyesi", TTK Bildiriler, V (1960), s. 438-442.

Kasım İnce

ÇOBAN MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ

Gebze'de XVI. yüzyıl kaynaklarının Mimar Sinan'a ait olduğunu yazdıkları külliye.

Külliye, Yavuz Sultan Selim'in kızlarından Hafsa Sultan'la evli olan Çoban Mustafa Paşa (ö. 935/1529) yaptırmış ve Memlûk tarzındaki süslemelerinde kullanılan malzemeleri de Mısır valisi iken bizzat kendisi oradan getirmiştir. Caminin mermer kitâbesinde ebcedle verilmiş 930 (1523-24), ahşap kapı kanatlarında ise 929 (1522-23) tarihleri okunmaktadır. Adının Tuhfetü'l-mi'mârîn, Tezkiretü'l-ebniye ve Tezkiretü'l-bünyân'da geçmesine rağmen eserin Mimar Sinan'a ait olup olmadığı hususu, 1521-1522 yıllarında Belgrad ve Rodos seferlerine katıldığı ve özellikle 1523 yılının onun böyle büyük bir külliye inşa edebilmesi açısından erken olduğu ileri sürülerek tartışma konusu yapılmıştır. Bugün kuvvetli bir ihtimalle Mimar Sinan'ın daha önce başlayan inşaatı tamamladığı veya burada yardımcı mimar olarak çalıştığı kabul edilmekte ve Mısır'daki orijinalleriyle boy ölçüşebilecek seviyedeki Memlûk tarzı süslemelerin de Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden sonra İstanbul'a gönderdiği Memlûk sarayının baş mimarı Ahmed b. Bedrî Hasan b. Tolunî ve yanındaki ustalar tarafından yapılmış olabileceği düşünülmektedir (bk. Aslanapa, Türk Sanatı, s. 253; a.mlf., Osmanlı Devri Mimarisi, s. 165; İA, X, 656).

Külliye, gösterdiği mimari düzen ve içinde bulundurduğu yapıların çokluğu bakımından menzil külliyelerinin en başarılı örneklerinden biridir. Anadolu'ya ve İran'a giden kervanların, batıdaki topraklardan yola çıkan hacı adaylarının ve doğu yönüne yapılan seferlerde ordunun buradan geçmesi,

Gebze'nin kuzeybatısında bir tepe üzerinde bulunan külliye'nin bu kalabalık kitlelerin ihtiyacını karşılayacak kapasitede büyük (117 X 106 m.) yapılmasına sebep olmuştur. Külliye cami, türbe, medrese, imaret, tekke, kütüphane, dârüşşifâ, paşa odaları, kervansaray ve çarşı içinde bulunan hamamdan meydana gelmiştir. Yapılar dikdörtgen bir avlu üzerinde camiye üç taraftan çevrelemektedir. Son cemaat yeri duvarına bitişik eksene dik bir duvar avluyu, yarısı kible istikametinde türbenin, diğer yarısı da son cemaat yerinin önünde kalmak üzere ikiye böler. Cami avlusuna üç kapı ile girilir. Avlunun ortasında onikigen planlı, altta muslukları, üstte ise havuzu çevreleyen mermer şebekeli bir şadırvan vardır. Bunun üzeri altı ahşap direğe oturan, cepheleri üçgen alınlıklı kırma bir ahşap çatı ile örtülüdür.

Cami. Dengeli bir geometrik düzenin hâkim bulunduğu külliye'de cami nisbeten küçük yapılmıştır.

Merkezde yer alan cami ile türbe, şadırvan ve kervansarayın ana girişi örten kubbeleri aynı eksen üzerindedir. 14,5 X 14,5 m. ölçüsünde kare planlı, tek kubbeli ve tek minareli bir yapı olan cami, 0,5 m. kadar yükseklikte taş bir zemin üzerine oturur.

Üç sıra tuğla, bir sıra kesme taş düzeniyle örülen duvarlar 14 m. yüksekliğindedir. Her cephede ikişer dikdörtgen alt pencere ile kible duvarı ve yan cephelerde birer sivri kemerli orta pencere, bunların üstünde de birer yuvarlak fevkanî pencere bulunmaktadır. Son cemaat yerindeki beş kubbeyi sivri kemerlerle birbirine bağlanmış, başlıkları mukarnaslı altı sütun taşır; orta kubbe diğerlerinden daha yüksek olup iç yüzü dilimlidir.

Son cemaat yerinde, girişin iki yanında tam bir simetri gösteren Memlük tarzı geometrik renkli taş bezemeler pencerelerin üst sınırında son bulmakta, bunları üstlerinden boydan boya geçen kalınca bir bitki motifli friz çerçevelemektedir. Her iki tarafta da cephe süslemeleri, kapının yanından pencereye, pencereden nişe ve oradan da duvarın sonuna kadar aynı karakterde devam eden üç grup kompozisyonla meydana gelmiştir.

Bu kompozisyonlar çiçekli kûfi ile yazılmış âyetlerden oluşan bir yazı kuşağıyla ikiye ayrılmış durumdadır. Yazı kuşağının altında kalan renkli dikdörtgen taşlar beyaz ince mermer şeritlerle çerçevelemiş ve aralarına siyah macun doldurulmuştur. Yazının üstünde ise aynı tarzda yapılmış kare çerçeve içerisinde yuvarlak bir koyu renkli madalyon ve köşelere yerleştirilmiş geometrik motifler bulunmaktadır. Her iki taraftaki mihrâbiyelerin kavsaraları zikzaklar, orta kısımları kısa oklardan meydana gelmiş bir desen, alt kısımları ise uçları palmet şeklinde biten uzun dikdörtgenlerle süslenmiştir. Pencereler sade silmelerle çevrilidir. Minareye çıkan kapının üzerinde besmele ile yine çiçekli kûfi bazı yazılar göze çarpar.

Beş sıra mukarnas yaşmaklı âbidevî taçkapı, her iki yandaki taş bezemelerin ortasından duvar boyunca yükselmektedir. En dışta ince bir geometrik bordür, onun içinde iki silme, daha içte de onikigenlerin kesişmesiyle oluşmuş sonsuz karakterli bir kuşak çerçeveyi meydana getirir. Girişin her iki yanında altta küçük birer niş, bunların üstünde kare içinde kûfi yazılar bulunur. Dış köşelerde, alt ve üstleri kum saati biçiminde birer burmalı sütunçe yer alır. Bunların üstünde, cephedeki geniş geometrik bordürün içteki uzantısı mukarnaslı kavsaraya kadar devam etmektedir. Geçmeli iki renkli taştan basık kemerli kapı açıklığının üstüne iki satırlık mermer sülüs kitâbe yerleştirilmiştir.

Harim dört taraftan, duvarların üçte bir yüksekliğine kadar renkli dikdörtgen mermer levhalarla kaplanmıştır. Duvarlar karşılıklı olarak birbiriyle aynı şekil ve rengi gösterirler. Burada da bezemeler üstten kalın geometrik bir bordürle sınırlandırılmış ve çiçekli kûfi yazı kuşağıyla ortadan ikiye ayrılmıştır.

Mihrabın iki yanındaki kuşakta besmele ve Âyetü'l-kürsî devam ettiği gibi mihrabın ve kapının iki yanında yazı kuşağının hemen üstünde “Zengî düğümü” olarak adlandırılan madalyonlar yer alır. Pencere içlerinin zeminleri de renkli taşlarla geometrik olarak bezenmiştir.

Mihrabı kalın bir bordür çerçevelemektedir. Kavsarası on sıra mukarnaslı mihrap nişinin iki tarafında birer sütunçe bulunur; nişin içini ve dışındaki bordüre kadar olan köşe kısımlarını geometrik kompozisyonlar kaplar. Minber tamamen mermerden yapılmış olup yine çeşitli geometrik motiflerin sergilendiği renkli kakmalarıyla çok ince bir işçiliğe sahiptir. Merdiven korkulukları onikigenlerin, üçgen aynalıklar ise sekizgenlerin kesişmesiyle meydana getirilen desenlerle tezyin edilmiştir. Harime girişin sağında, kuzeybatı köşesinde yer alan müezzin mahfili birbirine Bursa kemerleriyle bağlanan üç mermer dikme üzerine kurulmuştur. Döşemesini, üzeri mukarnaslı mermer giriş ve geometrik kompozisyonlu mermer korkuluk şebekesi çevrelemektedir. Ahşap tavanı ise özgün kalem işi nakışlar süslemektedir.

Oyma mermer, taş levha ve kakma süslemelerin yanında caminin ahşap kapı ve pencere kanatları da mükemmel bir işçilik göstermektedir. Girişte yer alan kündekârî teknikle yapılmış “Ahmed Usta” imzalı kapı kanatları, on iki ışınlı yıldızların birbirine geçmesinden oluşan sonsuz karakterli bir kompozisyona sahiptir; motifler arasındaki boşlukları doldurmak için fildişi, bağa ve sedef kullanılmıştır. Bu kapı kanatları üzerinde bâninin adını ve inşa tarihini veren iki satırlık lüle taşı kakma kitâbe bulunmaktadır. Sekiz alt pencerenin fildişi ve sedef kakmalı kanatları da altta ve üstte yazı kuşakları, ortalarda ise geometrik kompozisyonlarla süslenmiştir. Kubbede, alt pencerelerin tavan kısımlarında ve müezzin mahfilinde kalem işi bezemeler görülmekte, kible duvarı ile yan duvarlardaki sivri kemerli orta pencerelerde ve üstlerinde yer alan yuvarlak fevkanî pencerelerde “revzen-i menkuş”lar bulunmaktadır. Türbe. Kesme taştan inşa edilen sekizgen planlı türbenin önünde yerden 0,75 m. yüksekliğindeki girişin üstünü, dördü serbest, ikisi türbe duvarı içinde bulunan dikdörtgen mermer ayakların taşıdığı üstü kurşun kaplı bir revak örter. Her cephede altta ve üstte olmak üzere ikişer pencere yer almaktadır.

Basık kemerli kapının ve pencerelerin ahşap kanatları camininkilerle aynı ustalığı gösterir. İçeride 6,40 m. çapındaki kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Lahdin baş tarafındaki muahhar kitâbede Çoban Mustafa Paşa'nın kısa hayat hikâyesi yazılıdır. Duvarların üçte bir yüksekliğine kadar firûze renkli altıgen ve kare şeklinde sır altı tekniğiyle yapılan geometrik ve bitkisel motifli çinilerle kaplı olduğu görülmektedir.

Medrese. Caminin güneydoğusunda kalan medrese, klasik Osmanlı medrese plan şemasındadır ve doğudaki büyük kubbeli dershane ile onun kuzey ve güneyinde bulunan birer kubbeli iki eyvan ve yine kubbe örtülü on yedi odadan meydana gelmiştir.

Doğu tarafındakiler hariç odaların önünde de kubbe ile örtülü revaklar yer almaktadır. Üç ayrı kapıdan girilebilen medresenin, hepsi pencereli olan odalarının tamamında tuğla ocak ve iki gözlü birer raf bulunur.

Dârüşşifâ. Cami avlusunun doğu köşesinde ve medresenin yanında yer alan dârüşşifâ kesme taştan inşa edilmiştir. Kubbe örtülü on odadan ibaret olup odaların her birinde bir ocak, iki gözlü raf ve iki pencere bulunmaktadır. Köşelerdeki iki oda diğerlerinden daha büyüktür.

Tekke. Külliye'nin kuzeydoğu köşesinde yer alan revaklı büyük bir avlunun etrafına “U” düzeninde dizilmiş on iki derviş hücreleriyle bu avluya açılan ikinci bir avlunun ortasındaki 5 X 5 m. ölçülerinde kubbeli, ikisi sokağa, ikisi avluya bakan dört pencereli bir tevhidhânedden ibaret olan tekke, almaşık örülmüş moloz taş-tuğladan inşa edilmiştir. Büyük avlunun çevresindeki revaka açılan ve beşik tonoz

örtülü olan derviş hücrelerinde sokağa bakan birer pencere, birer ocak ve ikişer gözlü birer raf bulunmaktadır. Kervansaray tarafındaki iki odanın pencereleri revaklı avluya, tevhidhâne avlusu da bir kapı ile helâlara açılmaktadır.

Kervansaray. Cami avlusunu kuzeyden sınırlayan kervansarayın ana girişi kesme taştan, diğer kısımları moloz taştan inşa edilmiştir. Dikdörtgen bir alan üzerinde üç bölümden oluşan yapının orta kısmı yolcular için han, yan kısımları ise hayvanları için ahırdır. Hanın sokağa ve avluya bakan her iki cephesinde de mazgal açıklıkları sıralanır.

Paşa Odaları. Cami avlusunun batı yanında birbirine bitişik sekiz kubbeli bir mekândan ibaret olan paşa odaları, yüksek mevkide bulunan şahıslara ayrılmış özel bir misafirhanedir. Önündeki revakın meyilli çatı örtüsünü devşirme başlıklı sütunlar taşır. Diğer binalarda olduğu gibi buranın da bütün odalarında ocak ve raflar bulunur. Paşa odaları ile kervansaray arasında altı hücreli, tonoz örtülü ayrı bir helâ yapılmıştır.

Kütüphane. Külliye'nin baş tarafındaki cümle kapısının üstünde yer alan kütüphane taş ve tuğladan yapılmıştır. Kapının yanından bir merdivenle çıkılan ve biri avluya, diğeri sokağa bakan kare planlı iki odadan meydana gelir. Sokağa bakan kubbeli oda altı, daha küçük ve tonoz örtülü olan diğeri ise dört pencere ile aydınlatılmıştır.

İmaret. Caminin batısında bulunan ve türbe avlusundan pencereli kalın bir duvarla ayrılan imaret moloz taştan yapılmıştır. İnce uzun dikdörtgen plandaki yapı, sekiz kubbe ile örtülü dört mekândan meydana gelir; mutfak kısmı ortadadır. Binanın gerek diğer birimlerden bağımsız ve tecrit edilmiş biçimde planlanması, gerekse iki kubbesine aydınlık feneri yapılarak koridorlarında hava cereyanı sağlanması, yemek kokularının bütün külliye'ye dağılmaması için özel bir planlamayı göstermektedir.

Kullanılmadığı için bazı kısımları harap vaziyette bulunan külliye binalarından medrese ile paşa odaları halen (1993) erkek ve kız Kur'an kursu olarak hizmet vermekte, cami ve türbede ise 1992 yazında başlayan ve 1993 sonunda tamamlanacağı belirtilen bakım ve restorasyon çalışmaları devam etmektedir. Bu sebeple daha önce boş duran kervansarayın girişin sağındaki batı kısmı mescid olarak kullanıma açılmıştır.

Hamam. Külliye'den uzakta çarşı içinde yer alan hamam, klasik devir özelliklerine sahip simetrik planlı bir çifte hamamdır. Moloz taş ve tuğla ile inşa edilmiştir. Erkekler kısmı cephesinin ortasında bulunan taçkapı tamamen mermerdendir ve iki yanında mermer sövelerin çerçevelediği birer pencere yer alır. Kadınlar kısmının giriş cephesi de erkekler kısmınıninkine benzer; fakat kesme taştan yapılmıştır. Giriş holü kenarları 11 m. olan bir karedir. Soyunmalıklar, ılık ve sıcaklıklar kubbe örtülüdür. Halen faal olan hamamlar yakın yıllarda tamir görerek bazı mermer döşemeleri ve kurnaları yenilenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:

Aptullah Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago-London 1968, s. 17; Metin Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975, s. 163-165; Ayşen Nuran Aldoğan, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi* (lisans tezi, 1977), İÜ Ed.Fak. Genel Kitaplığı; a.mlf., "Gebze-Çoban Mustafa Paşa Camii ve Memlûk Etkili Bezemesi", *Türkiyemiz*, sy. 38, İstanbul 1982, s. 27-38; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 253; a.mlf., *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 1986, s. 163-169; a.mlf., "Sinân", *İA*, X, 656; Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, İstanbul 1988, s. 31, 33, 34, 36, 67, 70, 83, 88, 89; İlknur Aktuğ, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, Ankara 1989; Semavi Eyice, "Gebze'de Mustafa Paşa Külliyesi", *Bilgi*, X/119, İstanbul 1957, s. 9-10; Ömer Lûtfi Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına

Köksal Seyhan

SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ

Şam’da XVI. yüzyılın ortalarında inşa edilen külliye. Külliye yapılarından cami ile müstemilâtı Kanûnî Sultan Süleyman tarafından 962-966 (1554-1559) yılları arasında inşa edilmiş, II. Selim zamanında 1566-1567 yıllarında medrese ve arasta eklenmiş, hankah da 1576’dan sonra tamamlanmıştır. Külliye’nin merkezini oluşturan caminin taçkapısı üzerinde metni Şemsî Ahmed Paşa’ya ait manzum kitâbede bâni olarak Kanûnî Sultan Süleyman’ın adı verilmekte, inşaatın 962’de başlayıp 966’da tamamlandığı belirtilmektedir. Nitekim İstanbul’daki Süleymaniye Külliyesi’nin inşaat defterlerinde 966’da (1559) inşaatı bitirilen Şam’daki camiye kurşun kaplamaların yollandığı kayıtlıdır. O tarihlerde Şam valisi olan, daha sonra vezir pâyesiyile Üsküdar’daki külliye’yi yaptıran Şemsî Ahmed Paşa külliye’nin inşaatına nezâret etmiş olmalıdır. Külliye’nin başlangıçtaki mimari programı caminin yanı sıra tabhâne odaları, kendi içinde matbah, fırın, kiler ve yemekhane birimlerinden oluşan imaret ve çifte kervansaraydan oluşmaktaydı. Bu yapılar Mimar Sinan’ın eserlerinin dökümünü veren tezkirelerde kayıtlıdır. Ayrıca İstanbul’daki Süleymaniye Külliyesi’nin inşaat defterlerinde 1553 yılının Kasım ve Aralık aylarında Muslihuddin Halîfe adlı bir hassa mimarının Sinan’ın delâletiyle Şam’a gönderildiği belirtilmiştir. Öte yandan Şam beylerbeyinin İstanbul’a yolladığı 17 Haziran 1560 tarihli mektuptan inşaatın sorumlu olan kişinin Şamlı Todoros adında bir hıristiyan mimar olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim gerek camide gerekse diğer bazı külliye birimlerinde gözlenen oranlar ve inşaatla ilişkin ayrıntılar uygulamada yerel iş gücünün kullanıldığını göstermektedir. Almvî, vakıf mütevellisi ve nâzırı Mevlânâ Molla Ağa el-Acemî’nin ilk bina emini olduğunu, daha sonra bu görevin Mustafa adında birine verildiğini belirtir. Medresenin tamamlanmasının ardından İstanbul’dan Şam beylerbeyine yollanan bir fermanla külliye’ye bir de hankah eklenmesi istenmiştir. Medrese yalnızca Tuhfe-i Mi‘mârî’de kayıtlıdır. Arasta ile hankah ise hiçbir tezkirede belirtilmemiştir. Bu sebeple söz konusu yapıları Sinan’a mal etmek mümkün değildir. Esasen mimari ve tezyinî özellikleri de bunu doğrular. Külliye’nin yerinde Memlûk döneminde Gök Meydanı (Meydânü’l-ahdar) denen bir cirit sahasının yer aldığı bilinir. Şam’ın dışında Barada ırmağı kıyısında, mesire niteliğindeki bu mevkide cirit meydanına nâzır Sultan I. Baybars’ın 665-668’de (1266-1269) inşa ettirdiği Kasrû’l-ablak adlı bir saray bulunmaktaydı. Külliye’de ilk inşa aşamasına ait kesimin yerleşiminde Sinan döneminin diğer külliyelerinde görülmeyen, buna karşılık Fâtih Külliyesi’ni hatırlatan katı simetri dikkati çeker. Burada biri cami, diğeri imaret olmak üzere kible ekseninde sıralanan iki odaklı bir dağılım söz konusudur. Dikdörtgen planlı arsada caminin bulunduğu güney kesiminde yanlarda tabhâne birimlerinin meydana getirdiği birer kanat uzanır ve bunların güney uçlarından hareket eden duvarlar cami kitlesine saplanır. Arsanın kuzey kesiminde ortada imaret, yanlarda birer kervansaray yer almaktadır. Camiyle imaretin arasına dikdörtgen planlı büyük bir abdest havuzu yerleştirilmiştir. Arsanın doğu ve batı girişleri bu menzil külliyesinin üzerinde yer aldığı yolu plana yansıtır. Caminin ve tabhâne kanatlarının arkasında (güney) kalan bahçenin batı kesimi hazîreye dönüştürülmüştür. İmaretin arkasında (kuzey) kalan bahçenin duvarında tek kubbeli sayvanla donatılmış tâli bir giriş vardır. Yerleşim planında simetriden ayrılan iki öğeden biri, cami-imaret ekseninden hafifçe doğuya kaydırılmış olan bu girişle arsanın güneybatı köşesindeki pahta yer

alan diğer tâli giriştir. Arasta avlunun doğu girişinden hareket etmekte ve muhtemelen arsa verilerinden kaynaklanan bir sebepten ötürü doğu duvarıyla dik açı yapmamaktadır. Bu yüzden arastanın güney kanadından geçilen medrese de külliye'nin Kanûnî Sultan Süleyman dönemine ait yapılarına paralel değildir. Arasta ile cami çevre duvarı arasında kalan köşeye helâlar yerleştirilmiştir. Kare planlı olan, tek kubbeyle örtülü caminin duvarları, Suriye'de Osmanlı döneminden önce yaygın biçimde görüldüğü gibi siyah bazalt ve beyaz kalker taşıyla alternatif biçimde örülmüştür. Yapının güneybatı ve güneydoğu köşeleri dıştan payandalarla takviye edilmiş, giriş (kuzey) cephesi Sinan dönemine ait başka camilerde yer alan çift revakla donatılmıştır.

Dış revak sakıflı, iç revak yanlarda kubbeli, ortada tekne tonozlu olarak tasarlanmış, dışta mukarnaslı, içte baklavalı başlıklar kullanılmıştır. Harimin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde yükselen tek şerefeli minareler konik külâhlarla sona erer. Yerel üslûpla başşehir üslûbunun birlikte gözlendiği taçkapı siyah-beyaz geometrik geçmelerden oluşan bir kuşakla çevrilidir ve klasik Osmanlı tarzındaki mukarnaslı kavsarası istiridye biçiminde bir yarım kubbecikle sonlanır. Mihraba ve minbere de aynı melez üslûp hâkimdir. Alt sıradaki pencerelerin üzerinde sivri hafifletme kemerlerinin aynaları sır altı tekniğinde yerel çinilerle kaplıdır. Hazîrede VI. Mehmed (Sultan Vahdeddin) ile sürgünde vefat eden hânedan mensuplarından ve son dönem ricâlinden bazı kimseler gömülüdür. Kare planlı tabhâneler beşer birimden meydana gelen iki kanatta toplanmış, avlu yönünde sivri kemerli ve kubbeli revaklarla donatılmıştır. Birer ocağa sahip olan birimler sekizgen kasnaklı kubbelerle örtülüdür. Pencereleri taçlandıran sivri hafifletme kemerlerinin aynaları çini bezemeye kaplıdır. "T" biçiminde bir alanı kaplayan imaret bölümü dışarıdan bakıldığında erken dönem Osmanlı mimarlığına has zâviyeli camileri andırır. Merkezdeki kare planlı matbah kendi içinde kare planlı dört birim barındırmaktadır. Güney (avlu) yönündeki iki birim kubbelerle, kuzeydeki iki birim tekne tonozlarla örtülüdür. Bütün bu örtü öğelerinin merkezinden bacalar yükselir. Doğu ve batı yönünde yer alan, kiler ve yemekhane bölümlerini barındıran dikdörtgen planlı kanatlar da kare planlı ve kubbeli ikişer birimden meydana gelmektedir. Yapının avlu cephesinde on iki birimli ve kubbeli bir revak uzanır. Kervansarayı meydana getiren kanatlar dikdörtgen bir alana iki sıra halinde yerleştirilmiş on dörder birimden oluşur. Kare planlı olan bu mekân birimleri kasnaksız kubbelerle örtülüdür. Üst yapıyı taşıyan kemerler kare kesitli pâyelere ve duvarlara oturmaktadır. Avluya açılan girişler güney duvarlarında yer alır. Medrese planı itibarıyla açık avlulu ve revaklı Osmanlı medreselerinin özelliklerini sergiler. Avluyu kuşatan sivri kemerli revakların gerisinde yirmi iki adet kare planlı ve kubbeli medrese hücreleri sıralanır. Arastaya açılan girişi izleyen ve hücrelerin önündeki revaklardan geriye çekilmiş olan üç birimli revakta başlıklar mukarnaslı, diğerleri baklavalıdır. Kare planlı ve kubbeli mescid-dershanenin önünde aynı şekilde revaklardan geri çekilmiş üç birimli ve sakıflı son cemaat yeri vardır. Mescid-dershanenin soğan kubbesi yöredeki Eyyübî ve Memlûk dönemi kubbelerini andırır. Avlunun merkezinde dikdörtgen planlı abdest havuzu yer almaktadır. Dikdörtgen planlı ve sivri beşik tonozlu iki sıra dükkândan oluşan arasta doğu-batı doğrultusunda uzanır. Doğu kapısı dışa, batı kapısı cami-imaret avlusuna açılmakta, ortada güney yönündeki kapı medreseye, bunun karşısındaki kapı da yine dışa açılmaktadır. Tamamen ortadan kalkmış olan hankahın, Gök Meydanı'nda yer alan ve şehre uzaklığının sebep olabileceği asayiş sorunları dolayısıyla inşaatı yarım bırakılan yeniçeri kışlasının tâdil edilmesiyle oluşturulduğu, yirmi derviş hücrelerini barındırdığı bilinmektedir. Mimari özellikleri tesbit edilemeyen yapının, klasik dönem Osmanlı külliyelerinde yer alan diğer tarikat yapıları gibi revaklı bir avlunun çevresinde sıralanan odalardan meydana geldiği tahmin edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:

Sâî, Tezkiretü'l-bünyan, s. 37, 45; a.mlf., Yapılar Kitabı: Tezkiretü'l-bünyan ve Tezkiretü'l-ebniye (nşr. Hayati Develi - Samih Rifat), İstanbul 2002, s. 110, 115, 179, 183; E. Egli, Sinan, Erlenbach 1954, s. 74-75, 116; Rıfki Melûl Meriç, Mimar Sinan Hayatı, Eseri I: Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler, Ankara 1965, s. 23; Metin Sözen, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul 1975, s. 166, şekil 394; Oktay Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul

1986, s. 235-237; a.mlf., Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri, Ankara 1988, s. 80-83; Aptullah Kuran, Mimar Sinan, İstanbul 1986, s. 69-70, 257, 264, 300, 366; G. Goodwin, A History of Ottoman Architecture, New York 1987, s. 256-257; a.mlf., Sinan: Ottoman Architecture and its Values Today, London 1993, s. 58-59; Zeynep Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri (nşr. Sadi Bayram), İstanbul 1988, I, 256-257; Zeki Sönmez, Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler, İstanbul 1988, s. 31, 36, 67, 72, 82, 90; Gülru Necipoğlu, The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire, Princeton 2005, s. 222-230; J. M. Rogers, Sinan, London 2006, s. 37, 52, 69, 71, 119; Doğan Kuban, Osmanlı Mimarisi, İstanbul 2007, s. 586. **cilt: 38, sayfa: 119-121**

M. Baha Tanman

SULTAN SELİM KÜLLİYESİ

Konya'nın Karapınar ilçesinde XVI. yüzyıla ait külliye.

Müellif:

[YUSUF KÜÇÜKDAĞ](#)

Ömer Lütfi Barkan, külliyenin Kıbrıs'ın fethinden (1571) sonra buradan geçen yolun önem kazanması sonucu yaptırıldığını yazmaktaysa da (VD, II [1942], s. 355) arşiv kayıtlarına göre külliyenin inşasına II. Selim'in Konya valiliği sırasında 18 Şâban 967'den (14 Mayıs 1560) hemen sonra başlanmış, 1563 yılında tamamlanarak hizmete açılmıştır. II. Selim'in saltanatı döneminde Sultâniye İmaretı olarak belgelerde yer almış, zamanla Sultan Selim İmaretı şeklinde kayıtlara geçmiş ve günümüze kadar bu adla anılmıştır. Külliye *Adsız Risâle*, *Risâletü'l-mi'mâriyye* ve *Tuhfetü'l-mi'mârî* ile Sâî Mustafa Çelebi'nin kaleme aldığı *Tezkiretü'l-ebniye* ve diğer eseri *Tezkiretü'l-bünyân*'da Mimar Sinan'ın eseri olarak gösterilmektedir. Ancak arşiv kayıtlarından II. Selim'in Karapınar'da bir mescid, bir han ve bir hamam inşa ettirmek için kadıdan aldığı ilâmı Kanûnî Sultan Süleyman'a gönderdiği ve Halepli Mimar Cemâleddin'in burası için görevlendirilmesini talep ettiği, sonunda külliyenin yapılması ve mimarlığına Halepli Cemâleddin'in tayin edilmesine dair hatt-ı hümayun sâdir olduğu anlaşılmaktadır (Küçükdağ, *Karapınar Sultan Selim Külliyesi*, s. 33-34). 3 Rebîülâhir 971 (20 Kasım 1563) tarihli bir belgeye göre

muhtemelen Sinan'ın görevlendirdiği Hassa Mimarları Ocağı'ndan Mehmed külliyedeki caminin inşasına hizmet etmiştir (Dündar, s. 165 vd.). Bu durumda külliyenin başmimarının Halepli Cemâleddin olduğu, hassa mimarı Mehmed'in caminin yapımında ona yardım ettiği söylenebilir. Hatt-ı hümayunda külliyenin inşaatında çalıştırılacak ustaların nerelerden getirileceği de belirlenmiştir. Buna göre Karaman vilâyeti kadıları kendi kazalarından yeterli sayıda usta ve marangozu Karapınar'a gönderecektir. Külliye cami, iki kervansaray, hamam, imaret, tabhâne, arasta, mektep, muvakkithâne, şadırvan, kilerler, buğday ve arpa ambarları, odun deposu, buğday dingi, yel değirmeni, su değirmeni ve büyük bir su tesisinden meydana geliyordu.

Cami külliyenin güneyinde yer almaktadır. Her bir kenarı 15 m. kadar uzunlukta kare planlı, 14,80 m. ölçüsünde kurşunla kaplı tek kubbeyle pandantifler yardımıyla geçilmiştir. Çifte minareli olup son cemaat mahallinde altı beyaz mermer sütuna oturan beş küçük kubbe bulunmaktadır. Dış cephesi yörede gök taş denilen koyu gri, koyu ve sarımtırak renkteki taşlarla bina edilmiştir. Hafif bakım ve onarımlarını yapmak üzere bir meremmetçi görevlendirildiğinden XVIII. yüzyıla kadar ciddi bir onarım geçirmemiştir. Daha sonra her kırk-elli yılda bir tamiri yönüne gidilmiş olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Gösterilen bu özen sayesinde cami külliyedeki yapılar içinde en bakımlısı olarak ayakta kalmış, aslî özelliğini kaybetmeden günümüze kadar gelmiştir.

Hamam külliyenin doğusundaki sokağın karşısında bulunmakta ve girişi batı yönüne açılmaktadır. 10 × 10 m. ölçülerinde tek kubbeli, klasik üslûpta kâgir bir binadır. Mimarisinin cami kadar başarılı olduğu söylenemez. Cami gibi hamamın bakımına da sürekli itina gösterilmiş, bu sebeple XVIII. yüzyılın ortalarına kadar ciddi bir onarım görmemiştir. XX. yüzyıl başında külliyenin cami dışındaki binaları gibi hamamın da yarı harabe halinde olduğu 1913'te Karapınar'a uğrayan Béla Horváth'ın ifadelerinden anlaşılmaktadır. 1940'larda esaslı bir tamirata tâbi tutulan ve yakın zamana kadar kullanılan hamam şu anda terkedilmiş durumdadır.

Külliyenin ilk binalarından biri olan imaretin orijinal hali hakkında bilgi bulunmamaktadır. XVIII. yüzyılda tamirat defterlerindeki kayda bakılırsa üzeri kubbe ile örtülü birçok yapıdan oluşuyordu. Bunlar imaret, mutfak, kilerler, eyvanla un, buğday ve arpa ambarları, fırın ve odun deposu idi. Mutfak bölümünün temelleri 1991 yılında yapılan kazılar sırasında ortaya çıkmıştır. Buna göre mutfak caminin kuzeyindeki avlunun batı yönünde 12 × 12 m. ebadında birbirine bitişik iki mekândan meydana geliyordu. XIX. yüzyıl ortalarından sonra bakımsız kalan imaret Karapınar halkınca bir süre ambar olarak kullanılmış, XX. yüzyıl başlarından sonra yıkılmaya terkedilmiş ve zamanla ortadan kalkmıştır.

Tabhânenin ilk belgelerde adı geçmemekle birlikte külliye'nin en önemli bölümü olduğu 1161 (1748) tarihli *Tamirat Defteri*'nden anlaşılmaktadır. Caminin tam kuzeyinde batı yönünde bulunan mutfaktan doğusundaki hamamın karşısına kadar uzanan odaların açıldığı geniş eyvanlı yapılar tabhâne idi. Yapının onarımına dair kayıtlar XVIII. yüzyıl ortalarına aittir. Tabhânenin hamama bakan tarafı XX. yüzyıl başlarında jandarma karakolu olarak kullanılmıştır. Şu anda bu yapılar bakımsız ve yıkılmaya terkedilmiş durumdadır.

Han, caminin kuzey tarafında çifte han olarak eski Konya-Ereğli yolu üzerinde inşa edilmiştir. 1836'da harap durumdaki hanlar 1844-1847 yılları arasında yeniden yapılmış, bu sırada han sayısı teke indirilmiş ve küçültülmüştür. Evkaf Nezâreti'nin 19 Ramazan 1310 (6 Nisan 1893) tarihli kayıtlarına göre iki handan kalan yer üzerine halk tarafından ruhsatsız olarak icarhâne ve hamam yapılmaya başlanmış, Evkaf İdaresi bunu engellemek için gerekli önlemi almıştır. Horváth, 1913'te Karapınar'a uğradığında iki katlı büyük bir hanın tahta merdivenlerle çıkılan ikinci katında büyük salonlara açılan odaları bulunuyordu. Kurtuluş Savaşı sırasında deve ahır olarak kullanılan han daha sonra harap hale gelmiştir. 1991'de yapılan kazı esnasında çifte hanlardan her birinin 32,50 × 47 m. ebadında bir alanı kapladığı tesbit edilmiştir. Çatının kurşunla kaplı olduğu XVIII. yüzyıl ortalarında yapılan onarımlarda kullanılan malzemeden anlaşılmaktadır. 1991-1992'deki kazı çalışmalarından sonra eski temeller üzerine çifte han şeklinde yeniden yapılmaya başlanmıştır.

Mektep caminin kuzeybatısında mutfağın bitişiğinde yer alıyordu. Evliya Çelebi XVII. yüzyıl ortalarında bir sıbyan mektebi bulunduğunu yazmaktadır. XX. yüzyıl başlarında cami ve imaretle bir bütün oluşturduğunu devrin yazarları belirtmektedir. Onarımına dair ilk kayıt 1161 (1748) tarihlidir. Bu sırada âdeta yeniden yapılmış, 1836'da imaret ve hanla birlikte onarılmıştır. Hamilton'un külliye içinde gördüğü ve kullanılmayacak kadar harap durumda olduğunu söylediği kurşun kaplı medrese bu mekteptir. Yakın zamanlara kadar kullanılan, dört oda ve bir salondan meydana gelen kerpiç bina XX. yüzyıl başlarında eski binanın temelleri üzerine yeniden yapılmıştır.

Otuz dokuz dükkândan meydana gelen arasta çifte hanla tabhâne arasında iki sıra halinde yer almakta olup üzeri tonoz örtülüydü. 1844-1847 yılları arasında yapılan tamirde dükkânların üstündeki kurşun değiştirilmiştir. Arasta XX. yüzyılın başlarında kullanılmaz duruma gelmiş ve zamanla ortadan kalkmıştır. Külliye'nin inşasıyla ilgili yazışmalarda ve onarım belgelerinde muvakkithâne adı geçmemekle birlikte 1251 (1835) tarihli *Evkaf Muhâsebe Defteri'*nde külliye'de bir muvakkitin görev yaptığı kayıtlıdır. Muhtemelen burada daha başından itibaren küçük bir mekân muvakkithâne diye kullanılmıştır. Külliye'nin yakınındaki Alitepesi'nde yer alan iki adet yel değirmeninin mimarı ve değirmencileri Rodoslu idi. Yel değirmenleri 987 (1579) yılında Rodoslu ustalar öldüğü ve çalıştıracak başka kimse bulunamadığı için daha o zaman terkedilmiş, taştan yapılmış binaları 1967'de yıktırılmış, yerine kafeterya ve park yaptırılmıştır. Yel değirmenini çalıştıracak usta kalmayınca Rodos'tan getirilen mimar ve ustalara 987 (1579) yılında Karapınar'a iki günlük mesafede bulunan Kavaklıpınarı adı verilen mevkide iki gözlü su değirmeni inşa edilmiştir. Bu değirmen XX. yüzyıl başlarında Karapınar'da motorla işleyen değirmenler kuruluncaya kadar çalıştırılmıştır.

Buğday dingi 1161'de (1748) odun ambarıyla birlikte esaslı bir şekilde onarılmıştır. 1991'deki kazı sırasında caminin kuzeybatısında mektep binasıyla imarethânenin yakınında dink ve taşının bulunmuş olduğuna bakılarak tabhânelerle cami arasında yer aldığı söylenebilir. Caminin kuzeyindeki şadırvanın 1004 (1596) tarihli onarım kitâbesi çeşme gibi 977'de (1569) inşa edildiğini göstermektedir. 1161'de (1748) yeniden yapılcasına

onarılmıştır. 1956'da tamir edilmiş, yakın bir zamanda yerinden kaldırılarak ve aslî hüviyeti bozularak daha batı yönüne nakledilmiştir. Çeşme hanların dışında cümle kapısının tam kuzey karşısındadır ve Selimiye/Çarşı Çeşmesi adıyla anılmaktadır. II. Selim tarafından külliye altı yıl sonra 977'de (1569) su yollarıyla birlikte inşa ettirilmiş ve diğer binalarla birlikte 1748'de tamir edilmiştir.

Külliye ve Karapınar kasabasının su ihtiyacı, II. Selim tarafından Karacadağ'ın Ovacık yaylasından künklerle getirilerek karşılanmıştır. Su tesisleri 1568-1569'da 3 milyon akçe ve altın harcanarak tamamlanmıştır. Su yollarında çalışmak üzere Konya, Kayseri, Niğde ve Lole kalelerinden hisareri getirilmiştir. Karacadağ'daki sular Akkubbe adı verilen odada toplanmış, buradan künklerle Karapınar'a götürülmüştür. Akkubbe'nin duvarları ve kemeri kesme taştan olup 1970'li yıllara kadar kullanılmıştır. Su yolları külliye kurulan su yolcuları teşkilâtı ile devamlı bakımlı tutulmuş, kırılan künkler görevlilerce hemen onarılmıştır. 1960'lı yıllarda daha kısa yerden yeni borular döşenmiş, eski su yolu terkedilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Yusuf Küçükdağ, *Karapınar Sultan Selim Külliyesi*, Konya 1997.

a.mlf., "Karapınar Kasabası'nın Kurulması ve İskân Durumu", *Karapınar Sempozyumu: 26-27 Ekim 2000* (ed. Yusuf Küçükdağ), Konya 2001, s. 7-18.

Abdülkadir Dünder, "Karapınar Sultan Selim Camii'nin Mimarı Hakkında Yeni Bir Kayıt", *a.e.*, s. 165-174.

Erdoğan Erol, "Karapınar Selimiye Camii'nden Mevlânâ Müzesi'ne Getirilen Kur'ânlar", *a.e.*, s. 199-214.

Ömer Lutfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *VD*, sy. 2 (1942), s. 355.

Semavi Eyice, "Sultaniye Karapınar'a Dair", *TD*, sy. 20 (1965), s. 117-140.

RÜSTEM PAŞA KÜLLİYESİ

Tekirdağ'da XVI. yüzyılda inşa edilen külliye.

Sadrazam Rüstem Paşa tarafından yaptırılan külliye cami, medrese, kütüphane, çifte hamam, bedesten, kervansaray ve imaretten oluşmaktadır. Bunlardan yalnız cami, medrese, imaret ve kervansarayın Mimar Sinan'ın eserlerini bildiren Tezkiretü'l-ebniye, Tezkiretü'l-bünyan ve Tuhfetü'l-mi'mârîn ile Adsız Risâle'de kayıtlı olması sebebiyle külliye yapılarının tamamının onun tarafından inşa edilmediği ve farklı zamanlarda tamamlandığı tahmin edilmektedir. Yapılardan sadece caminin tarihi ve yaptırını hakkında bilgi taçkapıdaki iki kitâbeden öğrenilmektedir. Bunların sülüsle yazılmış ilkinde Rüstem Paşa'nın adı ve 960 (1553) tarihi yazılıdır. Nesih hatlı diğer kitâbe ise Sultan Abdülmecid tarafından 1257 (1841) yılında caminin tamir ettirildiğini bildirmektedir. Günümüzde cami ile bedesten dışındaki yapılar kısmen veya tamamen ortadan kalkmıştır. Cami. Kare planlı caminin üzeri tromplarla geçişi sağlanan tek kubbeyle örtülüdür. Düzgün kesme taştan inşa edilen binanın önünde çift revaklı bir son cemaat yeri ile kuzeybatısında tek şerefeli minaresi bulunmaktadır. Yapıya, mihrap ekseninde yer alan ve yanlarında çokgen nişleri bulunan mukarnaslı, dikdörtgen bordürlü bir taçkapı ile girilmektedir. Kapının sedef ve fildişi kakmalarla süslü ahşap kanatları ilgi çekicidir. Buradaki basık yuvarlak kemerle mukarnaslı kavsara arasında eserin inşa kitâbesi yer almaktadır. Onarım kitâbesi sağdaki nişin üzerindedir. Kapının her iki yanında son cemaat yerine açılan dikdörtgen birer pencere bulunmaktadır. Aydınlık ve ferah olan yapının içi süsleme açısından oldukça zengindir. Kubbenin kenarlarında ve göbeğinde barok karakterinde çiçek ve çelenk motifli alçı kabartmalar vardır. Abdülmecid dönemine ait olduğu bilinen bu süslemelerle caminin orijinal kalem işleri yok olmuştur. Yapının mihrabının ilk şekli geç devirde açık renk yağlı boya ile boyanarak bozulmuşsa da sade profilli dikdörtgen bordürle kuşatılan, çok kenarlı mihrap nişi klasik formda zarif stalaktitlerle süslü olup kavsaralıdır. Çok sade olan mermer minberin yan aynalıkları ve merdiven korkulukları ajurlu geometrik motiflerle süslü olup kapısının üstünde stalaktitli bir alınlık vardır. Köşkü üstünde ve sivri kemerinin alt kenarlarında birer sıra palmet frizi dolaşır. Harimdeki duvar pâyeleri, bunların meydana getirdiği nişlerle pencere kemerleri iç mekâna hareket kazandırmıştır. Beş gözlü son cemaat yeri ortada aynalı tonoz, yanlarda ikişer kubbe ile örtülüdür. Dış revak ise sütunlar ve yuvarlak kemerler üzerine kurşun kaplı meyilli ahşap çatılıdır. Caminin minaresi kesme taştan, çokgen gövdeli, 34 m. yükseklikte, 2,14 m. çapında olup üzeri kurşun külâhla kaplıdır. Mukarnaslı şerefenin korkulukları taş oymadır. Caminin duvarlarla çevrili avlusuna giriş kuzeydeki büyük kapıdan sağlanmakta, burada mermer bir şadırvan bulunmaktadır.

Çelenk başlıklı beş mermer sütun üzerine oturan kurşun kaplı beşgen çatılı şadırvanın Abdülmecid tarafından yaptırılan tamirat sırasında eklendiği anlaşılmaktadır.

Medrese. Kible duvarına paralel, 16 × 26 m. boyutlarında, açık avlulu, dikdörtgen planlı olan yapının ana kütle ve kare planlı dışa taşkın dershanesiyle asimetrik biçimde düzenlenmiştir. Girişi güneybatıda olan medresenin duvarlarında taş, kemer ve kubbelerinde ise tuğla kullanılmıştır. Caminin kot seviyesinden 5,5 m. aşağıda bulunan yapının cami ile birlikte ya da daha önce yapılmış olduğu ileri sürülmektedir. Arsasının dar ve teras halinde olması yüzünden dikdörtgen avlunun iki kenarında kare planlı, kubbeyle örtülü hücreler bulunmakta, köşede ise bir dersane yer almaktadır. Medrese 1880'de harap olunca üzerine ahşap bir okul inşa edilmiş, bir dönem rüşdiye ve idâfî olarak kullanılan yapı daha sonra Cumhuriyet İlkokulu adını almıştır. Günümüzde sadece beden duvarları ayakta olan yapı harabe halindedir. Medresede camiye göre daha düşük nitelikte işçilik ve yapım tekniği kullanılmış olması dikkati çekmektedir.

Kütüphane diye bilinen derslane binası, avlunun kuzeybatı kenarının ön cephesine alınarak bağımsız bir yapı karakteri kazandırılmıştır. Kitâbesi olmayan tek kubbeli bina 8 × 8 m. ölçülerindedir ve kalın bir tabaka ile sıvanmıştır. Sıvası dökülen bölümlerinden duvarlarının taş, kubbesinin ise tuğla malzemeyle örülü olduğu anlaşılmaktadır. Sonradan yapılan ocak ve bacasından dolayı binanın bir dönem aşhane olarak kullanıldığı söylenmektedir. Hamam. Medresenin doğu duvarına bitişik olup caminin sol yanında ve ön cephesine kadar uzanan alanda yer almaktadır. Halk arasında Paşa Hamamı adıyla bilinen yapı bir çifte hamamdır. Erkekler kısmı kare planlı üzeri kubbeli soyunmalık, aynalı tonoz örtülü ılıkılık, kare planlı ve kubbeyle örtülü sıcaklık bölümlerinden meydana gelmektedir. Sıcaklık bölümü sekizgen bir orta mekâna sahiptir ve kenarlarına yerleştirilen kubbeli, kare şeklinde halvet mekânları ile yıldız benzer plan özelliği göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Kadınlar kısmı ise çatı örtülü bir giriş revakı ile kareye yakın dikdörtgen planlı kubbeli soyunmalık, aynalı tonoz örtülü ılıkılık ile kare planlı tek kubbeli ve yan yana iki halvet hücrelerinden oluşan sıcaklık bölümüyle enine düzenlenmiştir. Duvarları kesme taştan, kemer ve örtüleri tuğla olan hamamın üzeri kubbeyle örtülmüştür. Günümüzde bir kısmı tamamen yıkılmış olan yapının sağlam olan yarısı kiremit kaplı ahşap bir çatıyla örtülmüştür ve depo olarak kullanılmaktadır.

Bedesten. Caminin batısında yer alan yapı, iki kalın pâyeye üzerine altı kubbeli ve 25,5 × 19 m. ölçülerindedir. Külliye'nin önemli parçası sayılan bu yapı plan ve altı kubbeli örtü şekli bakımından Gelibolu, Bergama, Beyşehir, Selânik, Serez, Tosya ve Saraybosna'daki Bursa Bedesteni ile benzerlik gösterir. Yapıda kubbe sekizgen kasnaklar üzerine oturmakta ve kubbe geçişleri pandantiflerle sağlanmaktadır. Dört tarafa birer kapısı olan bedestenin kapı kemerleri dıştan yuvarlak, içten sivri kemerlidir. Taş ve tuğladan inşa edilen yapının uzun cephelerinde üç, kısa cephelerinde iki adet pencere bulunmaktadır. 1949-1950 yıllarında Maarif Müdürlüğü tarafından malzeme deposu olarak kullanılan ve 1972'de esaslı bir şekilde onarılan yapının cephesinde vaktiyle yıkılmış olup duvar izleri kısmen görülen dış dükkânlarının yerine yenileri yapılmıştır. Külliye'ye ait kervansaray, imaretle fonda fırınlarının yerleri ise günümüzde kesin biçimde bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:

Hikmet Çevik, Tekirdağ Tarihi Araştırmaları, İstanbul 1949, s. 64-69; Şükran Pekel, Tekirdağ, Babaeski, Kırklareli'nde Osmanlı Mimarisi (lisans tezi, 1965), İÜ Ed. Fak., s. 10-18; Mehmet Tuncel, Babaeski, Kırklareli ve Tekirdağ Camileri, Ankara 1974, s. 31-35; a.mlf., "Türkiye'de Mimari Mirası Koruma Anlayışı ve Koca Sinan Eserlerinden Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesindeki Gölgesine Kısa Bir Bakış", Sanat Tarihi Dergisi, VII, İzmir 1994, s. 185-209; Mustafa Cezar, Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi, İstanbul 1985, s. 251-253; Oktay Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul 1986, s. 208-209; a.mlf., Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri, Ankara 1988, s. 50; Abdullah Kuran, "Sinan'ın Medreseleri", Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri (nşr. Sadi Bayram), İstanbul 1988, I, 250; Semavi Eyice, "Bedesten", DİA, V, 309.

cilt: 35, sayfa: 293-294

N. Çiçek Akçıl

ALİ PAŞA CAMİİ

Babaeski'de XVI. yüzyıla ait cami.

Üzerinde inşa kitâbesi olmamakla beraber 1561-1565 yılları arasında vezîriâzamlık yapan Semiz Ali Paşa tarafından hassa mimarı Koca Sinan'a yaptırılmış olduğu bilinmektedir. Cedid Ali Paşa Camii olarak da anılan külliye'nin 982 (1574-75) tarihli vakıf muhasebe kaydında hamam, kervansaray ve dükkânlarından da bahsedilmektedir. Edirne'de bulunan Ali Paşa Çarşısı da yine Mimar Sinan'a yaptırılarak geliri Babaeski'deki bu camiye vakfedilmiştir. Hüseyin Ayvansarâyî Vefeyât-ı Selâtin'inde (s. 24) Semiz Ali Paşa'nın hayratını, "...Baba-yı atîk kasabasında bir kebîr camii ve bir çifte hamam ve çarşıda bir mâ-i lezîz çeşmesi cârîdir" şeklinde kaydettiğine göre, belki XVIII. yüzyıl sonlarında medrese ve hanı harap olmuş, fakat çifte hamam ile çeşmesi mevcuttu. Sinan'ın eserlerine ait listelerde cami ile medrese anılmakta fakat kervansaray ile hamamın adları geçmemektedir. 982 tarihli muhasebe evrakında bunlar "hamâm-ı cedîd" ve "kârbansarây-ı cedîd" olarak kaydedildiklerine göre sonradan yapılmış olmalıdır. Avlu kapılarından batıdaki üstüne yerleştirilmiş beş beyitlik manzum kitâbe, 1248 (1832-33) yılında caminin Sultan II. Mahmud tarafından tamir ettirildiğini bildirir. Trakya'nın XIX. yüzyıl boyunca yaşadığı istilâlar ve tahribat sonunda bu büyük külliye'nin medrese, kervansaray ve dükkânları (arasta) hiçbir iz kalmayacak surette ortadan kalkmıştır. Balkan Savaşı'nda da cami büyük ölçüde zarar görmesine, hatta minaresinin yıkıtılmasına rağmen sonraları tamir edilmiş ve günümüze sadece cami gelebilmiştir.

Caminin önünde üç taraftan girişi olan pencereci duvarla çevrili büyük bir avlu bulunur. Ortadaki esas kapı diğerlerinden daha gösterişli bir mimariye sahiptir. Bu kapının avluya bakan tarafında görülen bazı izlerden, girişin üstünde evvelce sütunlara oturan köşk biçiminde bir oda bulunduğu tahmin edilebilir. Ancak burada kanaatimizce sundurma şeklinde sadece bir sakıf olabileceği de düşünülmelidir. Mehmet Tuncel'in evvelce burada bir kütüphane olduğu hakkındaki görüşüne katılmak mümkün değildir. Cami dışında kütüphane binaları ancak XVII. yüzyılda başlamaktadır. Avlunun ortasında on iki kenarlı bir şadırvan mevcuttur. Avlu ile esas son cemaat yeri arasında sekiz mermer sütuna oturan yedi sivri kemerli ikinci son cemaat yeri vardır. Yanlarda çıkıntı teşkil eden ve gerek avlu gerek cami duvarlarına organik biçimde bağlanan bu dış revak, diğer bazı benzerlerinde sanıldığı ve hatta iddia edildiği gibi sonradan ilâve olmayıp esas plana aittir. Bu dış revak üstündeki sütun başlıkları baklavalıdır.

Yalnız esas girişin iki yanında bulunan sütunların gövdelerinin alt kısımları daha kalın olup, başlıkları da daha zengin biçimde mukarnalıdır (stalaktitli). Dış revakın üstünü üç taraftan tek meyilli ahşap bir çatı örter.

Esas son cemaat yeri altı sütunla beş bölüm halinde inşa edilmiştir. Bunlardan ortadaki çapraz tonozla diğerleri kubbelerle örtülüdür. Revak başlıkları mukarnalıdır. Cami harimine mermer kaplı, nişi mukarnalı, iki yanı mihrabiye muhteşem bir cümle kapısından girilir. Harim bir dikdörtgen içine yerleştirilmiş altıgen sisteme göre yapılmıştır. Dışarı taşkın mihrap kısmının üstünü bir yarım kubbe örter; içeride altıgenin dört kenarı da yarım kubbelerle örtülmüştür. İçeride taşıyıcı duvar pâyeleri arasında kalan boşluklara ise sütunlara oturan mahfiller yerleştirilmiştir. Ali Paşa Camii, Mimar Sinan'ın İstanbul'da birkaç eserde değişik biçimlerde uyguladığı ve sonraki mimarların da kullandıkları (Beşiktaş'ta Sinan Paşa ve Ahmed Paşa, Kadırga'da Sokullu Mehmed Paşa, Üsküdar Atik Vâlide, Fındıklı'da Molla Çelebi, Cerrah Mehmed Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa camileri) altı destekli sistemin şimdiye kadar bilindiği kadarı ile taşradaki tek örneğidir.

Bilhassa burada bu sistemin en mükemmel ve dengeli biçimde ortaya konulduğu görülür. Harim bütün mekâna hâkim olan ana kubbe ile örtülmüş, yanlardaki mahfiller taşıyıcı pâyelerin gizlenmesini sağlamış, iç mimariye hareketlilik vermiştir. Bütün geçiş unsurlarının, pandantiflerin içleri mukarnaslarla hafifletilmiştir. Alt sıra pencerelerin boşaltma (tahfif) kemerlerinin içlerini mermer şebekeler doldurur. Caminin bütün üst sıra ve kubbe pencereleri Bulgarlar tarafından dağıtıldığından,

ancak Cumhuriyet yıllarında bugün görülen alçı dışlıklar yapılmıştır. Herhalde aslında üst sıra pencerelerde renkli revzenler vardı ve caminin aydınlık olan mekânı bunlardan süzülen renkli ışıklarla aydınlanıyordu.

Muntazam işlenmiş kesme taşlardan yapılmış olan Ali Paşa Camii'nin eski minaresinin pabuç kısmına kadar Bulgarlar tarafından yıkıldığını gösteren fotoğraflar vardır. Bugün görülen ve mukarnaslı şerefe çıkması ile cami mimarisine tam uygunluk gösteren minare yenidir. Minarenin simetriğindeki odanın ise niçin yapıldığı bilinmemektedir. İçeride duvar ve kubbede görülen kalem işi nakışlar, II. Mahmud devrindeki tamirden kalmıştır. Ali Paşa Camii, Babaeski Köprüsü başında İstanbul'dan Edirne'ye, oradan da Rumeli içlerine uzanan büyük kervan ve sefer yolu üzerindeki menzil külliyelerinden biridir. Bu bakımdan Osmanlı devri Türk medeniyetinin âdeta işaret taşlarından birini teşkil eder. Ayrıca Mimar Sinan'ın en güzel eserlerinden biri olarak Türk mimarlık tarihinde önemli bir yer alır. Rumeli'nin kaybının yarattığı faciaların izlerini taşıyan bu muhteşem sanat anıtı itina ile korunması gerekli bir yapı olduğundan başka, Babaeski'nin ufak bir Bizans köyünden bir Türk kasabası haline gelmesine yardımcı olmuş bir sanat eseri olarak benimsenmesi ve bakımına dikkat edilmesi gerekli bir âbidedir.

BİBLİYOGRAFYA:

Ayvansarâyî, Vefeyât-ı Selâtin, s. 24; Sâi Mustafa Çelebi, Tezkiretü'l-ebniye (nşr. Rıfki Melül Meriç), Ankara 1965, s. 26, 34, 84, 96; M. Tayyib Gökbiçgin, XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, İstanbul 1952, s. 502-503; T. Çelik, Babaeski İnceleme Kitabı, İstanbul 1970, s. 19-20; G. Goodwin, A History of Ottoman Architecture, London 1971, s. 303-304, 485; Mehmet Tuncel, Babaeski, Kırklareli ve Tekirdağ Camileri, Ankara 1974, s. 14-19.

Semavi Eyice cilt: 2, sayfa: 427-428

SOKULLU MEHMED PAŞA KÜLLİYESİ

Lüleburgaz'da XVI. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen külliye.

Sokullu Mehmed Paşa, külliyenin yapımını büyük ihtimalle mesleğinde zirveye ulaştığı 1560'lı yılların başında başlatmıştır. Kitâbe, vakfiye gibi belgelerle mimari ve bezemedeki üslup özellikleri külliyenin 1569'da ve en geç 1570'li yılların başlarında tamamlandığına işaret eder. Külliyenin tasarımını ve inşasını dönemin başmimarı Sinan ve ona bağlı Hassa Mimarları Ocağı gerçekleştirmiştir. Sinan'ın bânilerle kurduğu düşünülen diyaloglar sonucu Sokullu'nun istekleri doğrultusunda bir menzil külliyesi tasarladığı söylenebilir. Bu bağlamda Sokullu, Lüleburgaz'ı sadece bir menzil olarak görmek istememiş, cazibe merkezi olmasına katkı sağlayacak medrese, sıbyan mektebi, su getirme ve çeşitli yapılarla insanların çevreden gelip yerleşmesini sağlayacak özendirici girişimlerde bulunmuştur. İçinden tarihî İstanbul-Edirne-Orta Avrupa güzergâhının geçtiği yolun iki tarafına inşa edilen elli dokuz dükkânla dua kubbesinden meydana gelen arasta külliyenin omurgasını oluşturur. Arastanın güneyinde cami, medrese ve sıbyan mektebi, kuzeyinde kervansaray, imaret ve tabhâne yer alır. Tasarıma göre çifte hamam doğuda, bazı personel için yapılan evler ve çeşme batıda, köprü ise daha uzak noktada yine batıda akarsu üzerindedir. Mimari açıdan dua kubbesi kuzey ve güney blok yapılarını birbirine bağlar. Böylece külliye son derece işlevsel ve mantıksal bir projeye

yapılmıştır. Bu yönüyle geometrik külliye grubuna giren külliye simetri, oran, ritim ilişkisiyle malzeme, teknik ve işçilik dikkat çekicidir. Yapılardaki yatay ve dikey vurgular, ortak avlu ve çift son cemaat yeri kullanımı ile dua kubbesi şeması Sinan ile özdeşleşen tipik özelliklerdir. Eser bir taşra külliyesi görünümü ve kimliğini yansıtmayıp daha çok İstanbul eserleriyle benzerlikler gösterir.

Külliye yapıları cami, medrese ve sıbyan mektebi bir bütünlük oluşturur. Caminin planı tek mekânlı camilerin kendi içindeki çeşitlenmesini yansıtır. İbadet mekânı kubbeye örtülüdür. Kuzeyinde çift son cemaat yeriyle büyük boyutlu ve merkezinde şadırvanın yer aldığı revaklı bir iç avlu göze çarpar. Kuzeybatıdaki tek şerefeli minare yapıya dikey doğrultuda vurgu yapar. Günümüzde şehrin en büyük camisi olan yapı onarımlarla bakımlı ve iyi durumdadır. Güneyinde bulunan hazîresi yakın tarihte ortadan kaldırılmış, güneş saati de kaybolmuştur. Avlu ile son cemaat yerinin kesiştiği iki köşede imamlar için birer oda yer alır. Üç yönden birer kapıyla girilen avlunun merkezindeki şadırvanın dış kuruluşu genel şemaya uymaz. Kitâbe II. Mahmud döneminde yenilenmiştir.

Medrese avlunun güney hariç üç yönüne yerleştirilen ana dersane odası, öğrenci ve görevli odaları ile helâlardan oluşur. İyi durumdaki yapı günümüzde çeşitli amaçlar için kullanılmaktadır. Caminin güneyine inşa edilen sıbyan mektebi tek mekânlı olup üzeri kubbeye örtülüdür. Fevkanî yapının bodrum katı aslında külliye su dağıtım şebekesiydi.

Arastadan geriye sayısı yarı yarıya azalmış bakımsız dükkânlarla dua kubbesi kalmıştır. Dükkân sayısının çokluğu yolun işlek oluşunu ve bölgenin ticarî zenginliğini gösterir. Arastadan üzerinde inşa kitâbesinin de yer aldığı taçkapısıyla kervansaray, imaret ve tabhânenin bulunduğu büyük yapı kütlmesine geçilirdi. 1935'te dönemin belediye başkanı tarafından yıktırılan kervansaraydan sadece giriş kapısı, yanındaki görevli odası ile ahırlara ait bazı baca ve nişler zamanımıza ulaşabilmiştir. Tamamıyla ortadan kalkan imaret, tabhâne ve iç avlunun yerinde bugün otopark ve yol vardır. Çevresinde dükkânlarla inşa edilen çifte hamam özel mülkiyete ait salaş dükkân ve depolarla çirkin bir görünüm arz etmektedir. Lüleburgaz deresi üzerindeki dört gözlü köprü genelde iyi durumda olup günümüzde de işlevini sürdürmektedir. Harap haldeki çeşme arastadaki dükkânlardan birine bitişik inşa edilmiştir.

Vakfiyede adı geçen ve bazı personel için yaptırıldığı anlaşılan evlerden herhangi bir iz kalmamış, şehir ve külliye için kaynaklardan su getiren şebeke belediyenin alt yapı çalışmaları sırasında tahrip olmuştur. Halkın Zindan Baba Türbesi adıyla bildiği yapı Osmanlı öncesine ait bir burç kalıntısı olup bir zamanlar külliye bitişik durumdaydı.

BİBLİYOGRAFYA:

G. Goodwin, A History of Ottoman Architecture, London 1971, s. 295-298; Metin Sözen v.dğr., Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul 1975, s. 178, 183, 222, 229, 232; a.mlf. - Sami Güner, Sinan: Architect of Ages (trc. M. Quigley-Pınar), İstanbul 1988, I, 230-235; Jale Nejdet Erzen, Mimar Sinan Dönemi Cami Cepheleri, Ankara 1981, s. 90-91; a.mlf., Mimar Sinan Cami ve Külliyesi, Ankara 1991, s. 87; Oktay Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul 1986, s. 247-254; a.mlf., Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri, Ankara 1988, s. 91-97; Aptullah Kuran, Mimar Sinan, İstanbul 1986, s. 144-145; a.mlf., "Mimar Sinan'ın Camileri", Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri (nşr. Sadi Bayram), İstanbul 1988, I, 196-197, 212; Zeynep Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", a.e., I, 259-260; Gönül Cantay, "Kervansaraylar", a.e., I, 380, 384; Yılmaz Önge, "Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", a.e., I, 424; Kazım Çeçen, "Sinan'ın Yaptığı Köprüler", a.e., I, 432; Zeki Sönmez, Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler, İstanbul 1988, s. 31, 36-37, 68, 72, 74, 84, 89; Bahaeddin Yediyıldız, "Sinan'ın Yaptığı Eserlerin Sosyal ve Kültürel Açısından Tahlili", VI. Vakıf Haftası: Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu (5-8 Aralık 1988), İstanbul 1989, s. 104-105, 111, 120-123, 126, 128; Ali Saim Ülgen, Mimar Sinan Yapıları (haz. Filiz Yenişehirlioğlu - Emre Madran), Ankara 1989, I, 27-28; II, İv. 90-94; Mehmet Fatih Müderrisoğlu, Lüleburgaz ve Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi, İstanbul 1997; Doğan Kuban, Osmanlı Mimarisi, İstanbul 2007, s. 399-401; Gülçin Küçükaya, "Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme", VD, sy. 21 (1990), s. 184-185, 196-200.

BÜYÜKÇEKMECE KERVANSARAYI

İstanbul'da Büyükçekmece'de XVI. yüzyılda yapılan bir kervansaray. Kurşunlu Han olarak da tanınan Büyükçekmece Kervansarayı, İstanbul'dan batı istikametinde Rumeli'ye uzanan ana kervan ve askerî yoldaki menzil yerlerinden biri olarak yapılmıştır. Evvelce aynı yerde Fâtih Sultan Mehmed tarafından bir kervansaray inşa ettirildiğine dair Kritoboulos (Kritovulos) tarafından bilgi verilmekteyse de bu yapıdan bir iz kalmamıştır. Bugün mevcut kervansarayın kimin tarafından ve hangi tarihte yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Kanûnî'nin son yıllarında, Büyükçekmece Köprüsü'nün yapımına başlandığı sırada köprü başında aynı padişahın bir çatal çeşme (üçlü çeşme) yaptırdığı, Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın da Sinan'a minareli bir mescid inşa ettirdiği göz önüne alınırsa kervansarayın da aynı yıllarda yapıldığı düşünülebilir. Nitekim Sinan'ın eserlerinin listesi olan Tuhfetü'l-mi'mârîn ve Tezkiretü'l-ebniye'de bu kervansarayın adı geçtiğine göre XVI. yüzyıl içinde büyük ihtimalle Kanûnî devrinde (1520-1566) Sinan tarafından yapılmıştır. Kervansaray, İstanbul'u Batı'ya bağlayan ana yolun üzerinde olduğundan Osmanlı Devleti'nin başşehrine karayolu ile gelen bütün seyyahlar tarafından görülmüştür. G. de Busbecq'in elçilik heyetiyle 1554'te İstanbul'a gelen H. Dernschwam'ın gecelediği ve seyahatnâmesinde tarifini yaptığı yerin burası olduğu sanılmıştır (İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, s. 49). Halbuki heyetin konakladığı hanın ortasında avlu bulunduğu ve iki katlı olduğu açıkça ifade edildiğine göre bu hanın Büyükçekmece'deki kervansaray olamayacağı bellidir. Böyle bir han ya Küçükçekmece'de olmalıdır veya o tarihlerde buradaki kervansarayın yerinde bulunan Fâtih devri kervansarayını henüz ayakta idi. Evliya Çelebi, Melek Ahmed Paşa ile 1069 Cemâziyelâhîrinde (Mart 1659) Bosna'ya giderken Büyükçekmece Kervansarayı'nda konakladıklarında başından tatsız bir de olay geçmiştir. Büyükçekmece Kervansarayı II. Dünya Savaşı yıllarında askerî depo ve konaklama yeri olarak kullanılmış, sonra bir şahıs tarafından saman ambarı yapılmıştır. Bakımsızlıktan harap bir hale giren bu tarihî eser Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1965-1966 yıllarında tamir ettirilmiştir. Şimdi de bakımsız durumda bulunmaktadır. Büyükçekmece Kervansarayı veya hanı, 41x18,50 m. ölçüsünde dikdörtgen planlı bir yapı olup aralarında tuğla hatıllar konulmuş kesme taşlardan yapılmıştır. Üstü iki tarafa meyilli kırma çatı ile örtülmüştür. Binaya Kurşunlu Han da denilmesinden evvelce çatısının kurşun levhalarla kaplanmış olduğu anlaşılmaktadır. Şimdi üstü alaturka kiremitle örtülüdür. Kervansarayın kuzey cephesinde yuvarlak kemerli tek girişi vardır. İçi yalnız güney cephesindeki pencerelerden ışık alır. Burada en alt dizide sekiz tane mazgal bulunur. Üstteki sekiz pencere ise alternatif olarak yuvarlak ve sivri kemerli biçimlerde açılmıştır. Cephenin üçgen biçiminde yükselen yukarı kısmında da ortada sivri kemerli bir pencere ile iki yanında yuvarlak pencereler vardır. Bu pencerelerin hepsi taştan yontulmuş şebekelere sahipti. Yan cepheler ise sağırdır. Kervansarayın içi, tam ortada sıralanan on destekle ikiye ayrılmıştır. Aslında ahşaptan olan bu destekler, son tamirde kare kesitli beton pâyelere dönüştürülmüştür. Ahşap çatı da bu pâyeler tarafından taşınmaktadır. İki yan duvarların her birinde on bir ocak ile bunların aralarında on iki dolap nişi bulunur. Konaklayanların yataklarını sermesi için bu duvarlar boyunca orta kısımdan yüksek sekiler uzanmaktadır. Büyükçekmece Kervansarayı'nın giriş cephesinde kapının iki yanında birer mekân olduğu kalıntılardan anlaşılır. Bunlardan soldakinin

tamamen yıkılmış ve sadece bazı izlerinin görünür olmasına karşılık sağdaki iyi durumdadır. Dikdörtgen biçimindeki bu odanın giriş dehlizine açılan kapısı ve iki penceresi olduktan başka dışarıya açılmış, lokma demir parmaklıklı iki penceresi daha vardır. Girişin iki yanındaki bu mekânların ne maksatla kullanıldığı bilinmemektedir. Belki kervansarayın bakımını yapan hancının ikametgâhı idi. Başka bir ihtimal de bunların “paşa odaları” olmasıdır. Büyük kervan ve sefer yolları üzerindeki kervansaraylarda ordu ileri gelenlerinin misafir edilmeleri için paşa odası denilen ayrı mekânlar yapılmıştır. Nitekim Konya-Adana yolu üzerindeki Vezir Hanı’nda da böyle odalar vardır.

Büyükçekmece Kervansarayı Osmanlı dönemi Türk mimarisinde ahşap çatılı menzil hanları tipinin bir örneğidir. Bunun benzeri, Anadolu yakasında Gebze’de Çoban Mustafa Paşa Külliyesi’nin bir parçası olan kervansaray ile Vezir Hanı kasabasındaki Köprülü Kervansarayı’dır. Rumeli tarafında bu tip, mimari bakımdan çok daha zengin biçimde Edirne’deki Ekmekçizâde Ahmed Paşa Kervansarayı’nda (yanlış olarak Ayşekadın Kervansarayı olarak tanınır) temsil edilmiştir. Bu sonuncusunun bir benzeri de şimdi Bulgaristan’da kalan Hasköy (Haskovo) Kervansarayı idi.

BİBLİYOGRAFYA:

H. Dernschwam, İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü (trc. Yaşar Önen), Ankara 1987, s. 49; Sâî, Tezkiretü’l-ebniye, s. 49, 113; Evliya Çelebi, Seyahatnâme, III, 291-292; V, 269-272; Aptullah Kuran, Mimar Sinan, İstanbul 1986, s. 374; Erdem Yücel, “Büyük Çekmece’de Türk Eserleri”, VD, IX (1971), s. 99-100, 1 plan ve rs. 4*, 5; R. Ekrem Koçu, “Büyükçekmece Hanı”, İst.A, VI, 3225-3227.

Semavi Eyice **cilt: 6, sayfa: 519-520**